

Валер Навіцкі. 1999 г.

Бачына другая ВАЛЕР НАВІЦКІ

Ва ўжо далёкім 1991 г. газэта «Наша слова» надрукавала даволі няўцяжны артыкул тагачаснага галоўнага рэдактара Э. Ялугіна пра пісьменьніка Кастуся Акулу «Хто ён, гэты канадзец, які ўпарта хоча застацца беларусам?»¹. Адказ на яго зьявіўся ў часопісе «Зважай», перадрукаваным потым тым самым «Нашым словам»². Вось невялікая цытата з другога, «зважаеўскага», артыкула, што дасць уяўленьне пра сутнасць палемікі:

Далей, у канцы свайго артыкула сп. Ялугін раіць сп. К. Акулу, каб ён напісаў успаміны–споведзь «пахрысьціянску бязьлітасна перш за ўсё да самога сябе». Далей чытаем:

«Было б вельмі пажадана, каб і іншыя хто з беларускай эміграцыі знайшлі ў сабе сілы зрабіць тое ж па магчымасьці без прадуманасьці, так, як быццам яны на споведзі ў царкве. Бо сапраўды то была б іхняя споведзь перад суродзічамі, дзеля ачышчэньня і ўласнай душы перад Богам.

Няхай бы зрабілі гэта й тыя, хто нават вельмі, нават цяжка вінаваты. Не кажу, што будзе пасля таго кожнаму дараваньне народнае. Я і сам яшчэ не гатовы, каб усё і ўсім даравашь».

Гэта пра большыню беларускай эміграцыі, што баялася вярнуцца з–за жахаў сталінскіх лягероў ці проста

¹ Наша слова (Мн.). 1991. №26 (38).

² Наша слова. 1992. №7 (63). 19 лютага.

былі «другія прычыны». Чаму яна мае спавядацца? У чым яе віна? Спавядацца перад кім? Ці спавядацца ў тым, што не захацела вярнуцца «на родину», якая была ня прыказачнай злой мачыхай, а крыважэрным Молахам? Што не захацела мяняць гітлераўскіх рабскіх лягероў на сталінскія?

Відаць, што 45 гадоў абліваньня беларускай эміграцыі памыямі, хлуснёй і паклёпамі, настойлівае дзяўбаньне пра тое, што ўся эміграцыя — здраднікі, калябаранты й ворагі беларускага народа — зьмяшаньне беларускасьці з фашызмам! — усё гэта, відаць, пакінула сьлед. Яшчэ й цяпер сядзіць гэтая атрута ў нашых суайчынніках на бацькаўшчыне: яна ёсьць нават у тых, што завуць сябе дэмакратамі.

Размова з аўтарам адказу — спадаром Валерам Навіцкім — адбылася ў ягоным доме ў Таронта 16 ліпеня 1998 г.

Л. Ю.: Пачнем, мабыць, з таго, што ня толькі я, але й астатнія ведаюць пра Вас вельмі няшмат: быў такі пісьменьнік В. Грэскі, аўтар «Пагібелі сэксота»³, але наўрад ці хто атаесамляе В. Грэскага й аўтара артыкулу ў «Зважай». Таму, можа, пачнем ад пачатку, ад Вашых бацькоў, ад Вашай біяграфіі даваеннай. Хто Вы, Ваше сапраўднае імя, прозьвішча, адкуль Вы паходзіце.

В. Н.: Фактычна маё імя прозьвішча не Валер Навіцкі, а Валянцін Новік. Я жыў у польскім лягеры й пісаўся Новік (Nowick). Мяне палякі зрабілі Навіцкім (Nowicki), а я кажу ім:

— Я не хачу быць Навіцкім. Адкіньце *i* — мне яго дабавілі.

³ Конадні (Нью Ёрк). 1954. №2. С. 29—34; перадрук: Спадчына (Мн.) 1997. №1. С. 228—234.

— Чакай, чакай, памалу. Калі зьмяніў прозьвішча?

— Не мяняў, гэта мне зьмянілі.

— Як ты пачнеш гэтую цяганіну, то цябе ня пусьцяць у Канаду, бо нашто ты мянеш прозьвішча? Ты недзе быў? Можа, у СС?

І гэтак я застаўся зь і на канцы. Нарадзіўся я 12 лістапада 1920 г. у вёсцы Дубейкі, за 3 км ад Грозава, 3 км ад Канюхоў і 22 км ад Слуцку. Я вучыўся ў пачатковай школе ў Пятрылаве, пайшоў вельмі рана, у 6 гадоў. Гэта доўгая вёска, паўтара кілёмэтры, што на Случчыне рэдкасьць: у нас вёскі сядзяць вельмі густа, але малыя. Чатыры класы правучыўся там, а тады пайшоў у Грозава, у няноўнасярэднаю школу.

Л. Ю.: У Вас вялікая была сям'я?

В. Н.: Было тры браты, я самы меншы. Міша быў большы, з 1912 г., Юзік — з 1913-га, я — з 1920-га. Брат Юзік уцёк на станцыю Ін, гэта каля Хабараўску. Там жывіў гадоў 5 ці 6, працаваў, здаецца, бугальтарам. Міша ўцёк у Менск. Там блізкія сваякі былі. Ён быў мэнэджэрам нейкае фабрыкі. Бацьку арыштавалі й далі яму 10 год. Ён адсядзеў 3 гады з паловаю: працаваў на Беламорска-Балтыйскім канале імя Сталіна, а там адзін дзень лічыўся за тры.

Паколькі мы жылі ў 100-кілямэтровай паласе ад польскае граніцы, дык трэба было, каб усе дарослыя (з 18 год) мелі пашпарты. Бацька пайшоў браць пашпарт. Яго адразу арыштавалі, не далі нават і дадому вярнуцца. Маці занесла вопратку. Яго адразу й вывезлі, мы нават ня ведалі дзе. Потым, за гадоў 4, прыйшоў чалавек да нас ды і кажа да мамы:

— Я жывіў з Вашым мужам. Мы былі ў Карагандзе, у капальнях медзі. Ваш бацька там памёр, у капальні, унізе. І там яго й закапалі.

Кажа, бацька памёр у 36-м ці ў 37-м годзе.

Л. Ю.: Нават невядома, за што яго другі раз арыштавалі?

В. Н.: Няведама. Як першы раз судзілі, то гэта была так званая ў саветаў «выязная тройка». Пракурор, судзьдзя й адвакат. Адвакат, дарэчы, мог бы абараняць, але фактычна ніюлі не абараняў, апамагаў судзьдзю. Тады выязная тройка ўхапіла трох чалавек. У кожнай вёсцы было. Вінаваты ці невінаваты — гэта няважна.

А гэта таму, што ў нас калгас тры разы арганізоўваўся й разы тры раскідваўся: арганізуецца й за месяцы два–тры назад раскідваецца... То тады саветы вырашылі ўзяць тэрорам. Быў такі латыш, дырэктар Грозаўскай школы, Мезіс зваўся. Зьбірае зборку, бабы ідуць, а мужчыны хаваюцца, дык ён і мужчын зганяе. А меў ён такі сьмешны акцэнт латыскі. Наганам па стале стукаў і казаў:

— Я вам пакажу, кулацкае атрэп'е, што вы раскідваеце калгас.

І трох чалавек — Харытончыка, майго бацьку й яшчэ аднаго Новіка (па-вясковаму іх звалі Бацяны) — арыштавалі. То мой бацька й Харытончык не вярнуліся, а Бацян вярнуўся й дажыў да сьмерці.

5—7 клясы я вучыўся ў Грозаве, у грозаўскай школе. У таго самага Мезіса, што быў дырэктарам школы. У 5-й клясе мусіў сядзець два гады — не таму, што кепска вучыўся, а таму, што нас раскулачылі. Скончыў у 1936 г. і быў як казалі, *мацак*, бо я вельмі добра вучыўся. З нашай клясы амаль усе падаліся ў Слуцк — у той час у Слуцку адчыніўся пэдтэхнікум. Такі чатырохпавярховы будынак, недалёка ад станцыі. Але не прынялі нікога, толькі мяне й дзяўчыну з нашай вёскі, яна была дачка майго хроснага бацькі — Пька. Валя Пька.

Пачаў вучыцца. Давалі стыпэндыю — 60 рублёў на месяц, а хто мае ўсе «4» і «5», то таму давалі

павышаную стыпэндью — на 10 рублёў больш. Я ўвесь час, усе 3 гады, на павышанай стыпэндзі быў. Я быў у клясе «Д». На кожным курсе было па 5 клясаў. Курсаў — 4. У кожнай клясе 20—22 асобы, на курсе — прыблізна 100 чалавек.

Прозьвішча дырэктара я ўжо ня помню, — ясна, быў партыец. Завучам быў Лісоўскі, для студэнтаў назвычайна паршывы чалавек. Усе студэнты жылі ў інтэрнаце, у дамах. Я жыў спачатку на Капыльскай вуліцы, а потым перасяліўся пад рэчку Случ. То гэты Лісоўскі меў прывычку: выйдзе, стане пад дзьвярыма й слухае, што гавораць студэнты. Дык яго адвучылі: нехта зьмененым голасам кажа:

— А Лісоўскі стаіць, як цюцька, пад дзьвярыма.

Ды хоп, дзьверы адчыніў, а ён і стаіць.

Дарэчы мяне, калі яшчэ вучыўся, хацелі са Слуцкага пэдагэнікуму выкінуць. А сталася так. Далі заданьне апісаць што-небудзь з жыцьця сваёй сям'і, а я, як той дурак... Мая маці паходзіла з багатай сям'і, з Сакалоўскіх. Было ў іх 5 ці 6 братоў, і толькі адна, самая меншая — дзяўчынка, мая мама. Усе браты служылі ў арміі; самы старэйшы брат, Філя, скончыў школу прапаршчыкаў, потым стаў паручнікам, даслужыўся да штабс-капітана, камандаваў батальёнам на Аўстрыйскім фронце, у 1916 г. пайшоў у атаку й не вярнуўся. Цела не знайшлі. Усе казалі: у палон забралі. А я думаю: напэўна, аўстрыякі забілі й закапалі. То я ўзяў і напісаў пра яго. А мне кажуць:

— А-га, дыкты, брат, вунь зь якой сям'і паходзіш! То ў цябе дзядзька быў штабс-капітан.

Я адказваю:

— Слухайце, дайце рады. Дзядзька-капітан загінуў у 1916 г., а я нарадзіўся ў 1920-м. Што я вінаваты?

— Но—но, бачыш, ты з кулацкай сям'і, з афіцэрскай сям'і.

— Ён жа змагаўся за Расею, ён жа змагаўся з аўстрыякамі.

— Трэба паглядзець, ці табе месца ў школе.

А я ўжо на другім курсе вучуся, атрымліваю павышаную стыпэндыю, вучуся добра, настаўнікі мяне хваляць. Што мне рабіць? А быў у нас настаўнік гісторыі Бурлыка. (Адно толькі, як прыходзіць сялянскае дзіця першы раз у школу, дык сядзіць ды ў носе калупаецца. А ён тады: «Вось знайшоў гэтую капальню. Дай і я затхну пальца табе».)

Дык гэты Бурлыка кажа:

— Слухай, — я тады быў малады, чарнявы, мяне троху выцягнула, — слухай, вучыся ты добра, але цябе пагоняць. То табе толькі адна рада — уступай у камсамол.

Каб уступіць, трэба было двух чалавек, хто б паручыўся. І я не магу знайсці, хто б згадзіўся. Аж у нас быў такі Пракапеня, ён добра вучыўся, быў кіраўніком камсамольскай арганізацыі на курсе. То ён ды яшчэ адзін паручыліся за мяне. Гэтак я на другім курсе ўступіў у камсамол. Таму й скончыў вучобу, бо інакш выкінулі б...

У 1939 г., як стаў Цімашэнка наркюмам абароны й пачалася фінская вайна, увялі ваенізацыю: да гэтага часу настаўнікаў ня бралі ў армію, а тады пачалі браць. З нас узялі, можа, якіх 40 ці 50 студэнтаў—выдатнікаў і паслалі ў школы, каб выкладалі, а сканчаць мусілі завочна.

Скончыў я ў 1939 г. завочна курсы й атрымаў пасьведчаньне: на беларускай і расейскай мовах, герб БССР, усё чыста, такая вялікая прыгожая папера. І, знаеце, дурніцу зрабіў: як мяне хацелі арыш-

таваць і выдаць саветам у 1945 г., то я той дакумэнт і савецкі пашпарт спаліў. Цяпер, як кажуць, укусіў бы сябе за мяккае месца, аж не дастану. Гэта такая была б памяць! Засталася толькі адна памятка ў мяне: на сваю самую першую зарплату ў Капылі купіў кашалёк, вось ён і цяпер у мяне. То яму ўжо 50 год. Усюды ён быў са мною, нават у канцлягеры...

Закончыў я вучыцца, але грошай не было, касьцюма добрага не было за што купіць. То мой брат сярэдні, Юзік, у той час ён ужо працаваў у Асіповічах, у УВСР⁴, то ён даў мне касьцюм. Працаваў я спачатку ў Рыме, або ў саўгасе імя Дзяржынскага. Там сталоўка была вельмі танная: капеек 50 — і вы маеце абед. І першае, і другое, і нават кавалак мяса.

Тады ж, у 1939 г., як «асвабодзілі» Заходнюю Беларусь, то мяне й яшчэ колькіх накіравалі туды. Помню, прыехаў у Менск, быў ва Ўралавай, міністра асьветы (а яе муж быў міністрам здароўя БССР). Сабралася нас, можа, чалавек 15—20. Яна нам яшчэ слова сказала, каб мы добра паводзіліся й, так скажаць, «прадстаўлялі» савецкіх настаўнікаў.

Л. Ю.: А зь якой мэтай Вы ехалі, вучыць?

В. Н.: Так. Як настаўнік. Накіравалі мяне спачатку ў Нясьвіскі раён, а потым у Ляхавіцкі, бо спачатку была Нясьвіская вобласць, а тады памянлі на Баранавіцкую (неяк я прыехаў у Нясьвіж, а кажуць, што ўжо кіраўніцтва перавялі ў Баранавічы, то я назад у Баранавічы прыехаў).

Л. Ю.: І што Вы выкладалі? Беларускаю мову?

В. Н.: Не. Я мог бы выкладаць беларускую мову... О! Ятады паступіў завочна ў Пэдагагічны Інстытут імя Максіма Горкага ў Менску, на літфак: **беларус-**

⁴ Участок военно-строительных работ.

кая мова й літаратура й расейская мова й літаратура. Але мне не прыйшлося выкладаць беларускую мову, бо не было каму выкладаць гісторыю. То мусіў я выкладаць гісторыю й гісторыю ВКП(б). А беларускую мову выкладалі, помню, Говар і Надзя Сакалоўская; пазней яны пажаніліся. Скончылі Віленскую Настаўніцкую Сэмінарыю, гэта няпоўная вышэйшая, але фактычна мелі адукацыю большую, чым я.

У той самы час нават пасылалі мяне як прапагандыста на сьвяты даклады чытаць сялянам: якія добрыя калгасы, якое шчасьлівае жыццё й г. д. Людзі часам задавалі вельмі казытлівыя пытаньні. Неяк адна жанчына падышла ды кажа:

— Настаўнік, пачакайце, дайце я памацаю, ці праўда, што ў вас храмовыя боты? І касцюм які на вас?

Многа было розных пытаньняў...

Потым прыехала больш савецкіх работнікаў. Дарэчы, як рабілі саветы? Яны з адной мясцовасці пасылалі ўсіх чыста ў пэўны раён. У нас, у Ляхавіцкім раёне, савецкія работнікі былі ўсе чыста расейцы з Ульянаўску, нават сёстры ў шпіталі — і тыя былі з Ульянаўску.

Быў я, значыцца, настаўнікам, выкладаў гісторыю, і ў тым жа 1939 г. на сьвяты прыехаў дадому. Жыў пры маці, пры старэйшым браце: іх нарэшце прынялі ў калгас, бо Міша (на той час ён ужо вярнуўся) ажаніўся зь нейкаю дзяўчынаю зь бедных. Толькі я вярнуўся з дому, мяне зазвалі ў райана, да Гадоўкіна — яго потым зрабілі 3-м сакратаром райкаму партыі, — а той кажа:

— Тая школа, дзе ты працуеш, цяпер будзе расейская. Говар і Сакалоўская маюць добрую асьве-

ту, фактычна вышэйшую, чымся ў цябе, бо ты яшчэ толькі вучыся завочна. Але яны ня нашыя, не савецкія. Мы арганізоўваем тут, у Ляхавічах, беларускую школу. А тая расейская стане.

Дзеці тых, што папрыяжджалі з Ульянаўску, у расейскую пайшлі. І шмат пайшло таксама зь беларусаў, казалі:

— Мова цяпер будзе расейская, чаго беларускай мовы вучыцца? Яна толькі тут, на Беларусі, а дзе ў Расею паехаць, трэба расейская мова.

То зарганізавалі беларускую школу й паставілі мяне дырэктарам НСШ (няпоўная сярэдняя школа), — значыць, 7 клясаў.

Так, адчынілі беларускую школу, бо па сельсаведах, па вёсках — усюды беларускія школы; таму трэба, каб у раённым цэнтры, у Ляхавічах, таксама беларуская была. І выкладалася на беларускай мове; якая ўжо яна, тая мова, была — савецкая, з савецкім жаргонам, але ж была беларуская. То ў раёне была адна расейская школа, усе астатнія — беларускія.

Мая НСШ №1 мясьцілася ў тым будынку, дзе раней была польская. У мяне было 1, 2, 3, 4 клясы, дзьве 5-я, дзьве 6-я, 7-й не было, бо тых, што пачанчалі польскую паўшэхную [пачатковую] школу, тых садзілі ў 6-ю клясу, а ня ў 7-ю. І стаў я, значыцца, дырэктараваць.

Паддырэктараваў толькі адзін, 1940—41-ы, навучальны год. Летам стаў я рыхтавацца як дырэктар да наступнага навучальнага году: мусіў дроў навазіць, бо палілі ў звычайных печках; зрабіць рамонт; пафарбаваць некаторыя клясы. То настаўнікі разъехаліся, а я застаўся. І ў гэты час пачалася вайна.

Л. Ю.: А колькі ў вас настаўнікаў было?

В. Н.: У мяне было 11 настаўнікаў: чацьвёра — 1, 2, 3, 4 клясы, для 5—6 клясаў — яшчэ шасьцёра, а я — сёмы. Сакалоўская таксама выкладала, яна была ў расейскай школе, а ў маёй школе выкладала толькі адзін прадмет, бо ў 5—6-х клясах пэўны настаўнік выкладаў адзін прадмет — ці гісторыю, ці мову, ці біялёгію й г. д.; нават на фізкультуру й сьпевы, чарчэньне, рысаваньне — і то мусілі быць асобныя настаўнікі...

Пачалася вайна. Я якраз быў у вёсцы Канюхі. Там дзяўчына была, такая Надзя Каляда, я да яе ледзь ня сватаўся. Езьдзіў я да яе; з адным настаўнікам зайшлі, нават выпівалі гарэлку, а потым чуем радзьё, крычаць:

— Вайна! Немцы на нас напалі.

Я кажу:

— Ну й дадуць жа нам немцы.

А якраз перад гэтым да нас, у Ляхавічы, прыслалі батальён мэханізаванай артылерыі. І да мяне на квартэру далі старшага лейтэнанта — Вавілава. Мы зь яшчэ адным настаўнікам жылі ў такіх Цярэшкаў — яны за Польшчай мелі пякарню, выпякалі розныя булчкі.

І толькі я прыехаў, мяне адразу ж — у армію. Дагэтуль мяне ня бралі, бо я слабыя вочы меў; усіх маіх калегаў, зь якімі я вучыўся ў Слуцку, у пэдтэхнікуме, пабралі ў армію, і амаль усе чыста загінулі на Фінскім фронце. Я толькі адну дзяўчыну й аднаго хлапца сустрэў, зь якіх 100 чалавек, што я ведаў. Дзяўчат не, але хлопцаў усіх выбілі на Фінскім фронце...

Значыцца, узялі мяне ў армію. Як я прыйшоў, не пасьпеў надзець чаравікі (былі такія лёгкія белыя тапачкі), а мне кажуць: «Цябе ў армію» — і туды.

Загналі мяне недзе ў нейкі лясок паміж Ляхавічамі й Баранавічамі й кажуць так:

— Чакай 709-ы стралковы батальён. Ты будзеш памочнікам камісара батальёна.

Ну, думаю, добра ўжо: значыць, вінтоўку насіць ня буду. Ну й там чакаем, чакаем, а таго 709-га стралковага батальёна няма. Нідзе нікога няма. А людзям сказалі, каб зводзілі коней туды. Людзі пазводзілі коней — пад 300 коней. І чакалі, што прыйдуць вайсковыя часьці й забяруць гэтыя коні. Аж нідзе нікога няма — аж да серады. А там са мною быў адзін чалавек, ён працаваў у ЗАГСе, у гаспадарчым аддзеле, таксама з Заходняй Беларусі паходзіў, здаецца, з Капыльскага раёну. Ён узяў каня, паехаў паглядзець і тады ляціць назад:

— Валянцін Іванавіч, цякайма, усе чыста Ляхавічы ўжо выехалі: і райана, і кіраўніцтва, і НКВД — усе ўцяклі, ні міліцыі, нідзе нікога. Уцякайма.

Толькі я хацеў сесьці на каня, конь падскочыў, азадкам падкінуў, я й паляцеў з каня. Разгубіўся. А прыходзіць чалавек, прозьвішча Юрлевіч (такое ў Ляхавічах было прозьвішча; ён дачку меў, Ліда звалася, я на яе трохі заглядваўся, — досыць прыгожая дзяўчынка была, з 1926 ці 1927 году). Дык той Юрлевіч кажа:

— Настаўнік, адну хвіліну пачакай. Зь цябе, я бачу, ніякага гаспадарніка ня будзе. Во, глянь, у мяне кабыла вялікая такая. Пачакай, я табе запрагу.

І ён запрог мне каня й кажа:

— Бяры гэтага каня, садзіся й едзь.

Я такі зрабіў, сеў на таго каня, і воз — такі доўгі-доўгі. Прыехаў я ў Ляхавічы, забраў свае рэчы. А там былі дзве дарогі, па якіх можна было ехаць: адна гравейка, другая — на вёску. Я ў суседаў, у

Цярэшкаў, папытаў, як выехаць на гравейку, і падаўся.

А той Юрэвіч, што меў каня, разам з суседам ляцелі забраць у мяне каня назад. Гаспадыня падказала, як на гравейку выехаць, яны туды й кінуліся. А я паехаў вёскай, праз Замосьце (адтуль была Марыя Каладзейская, Рымшы, Макарэнкі — яны жылі ў лягеры ў Гэрэнбэргу ў Нямецчыне, дзе я быў камэндантам; цяпер яны ўжо памёрлі) на Жарабковічы, дзе Надзя Каляда жыла, а тады на Клецак і на Капыль. Прыехаў у Капыль, аж да мяне падскаквае нейкі начальнічак:

— Давай коня. У нас здесь семья сидит, надо отвезти в Слуцк...

У Слуцку ж чыгунка ёсьць (а ў Капылі няма), значыць, каб пасадзіць у вагон. Ну, а я па каню, па каню — і ўцёк ад яго. Пазьней бы страляў, але тады толькі пачатак вайны быў. І я з гэтым юнікам у пятніцу ў абед прыехаў дадому. А ў суботу — немцы ўжо ў Грозаў прыйшлі! На другі дзень яны забралі ў мяне каня ды далі мне паперку — 200 марак.

І так я астаўся дома. Стаў наш раён Грэскі. Тады, ужо пры нямецкай уладзе, пачалі адкрываць школы. Непадалёк, у суседняй вёсцы, была Дубейкаўская пачатковая школа: 1—4 клясы. А мне трэба выкладаць у 5—7-х клясах, то далі месца ў вёсцы Замосьце: трэба было ісьці на Зарэцкае ці Бокшыцы. У Бокшыцах жыў Лешчанка — пісьменьнік Міхась Кавыль. У мяне вучылася ягоная сястрычка. Падаўся я цераз Бокшыцы ў Замосьце, за 1—1,5 км. Замосьце — вялікая вёска, доўгая, рэчкаю падзеленая фактычна на дзьве.

За Замосьцем пачынаўся аграмадны лес, што пераходзіў у пушчу... Саветы, адступаючы, пакідалі

людзей. І пакінулі там савецкую жанчыну, яна мела зброю — наган. Далі ёй некалькі пятнаццатак — залатых царскіх манэтаў, яна мне паказвала.

Л. Ю.: Навошта яе пакінулі?

В. Н.: Для партызаншчыны. І вось яна да мяне... Я — настаўнік, быў дырэктарам пры саветах, камсамольцам і г. д.

У школе я выкладаў беларускую мову й літаратуру. То мне кажуць:

— Няма каму выкладаць нямецкую мову.

А я ня ведаю нямецкай, але мусіў — і выкладаў.

Л. Ю.: Ня ведаючы?

В. Н.: Ня ведаючы. Гэта як у показцы: настаўнік жаліцца: «Ну, што за дурні ў мяне вучні: раз растлумачыў — не разумеюць, другі раз — не разумеюць, трэці раз растлумачыў — сам зразумеў, а яны ўсё не разумеюць».

Дык тая дзяўчына, што паказвала золата, і кажа:

— Я засталася для сувязі з партызанамі, будуць арганізоўвацца партызанскія атрады ў тылу немцаў. Хадзем у лясы.

— Не, — кажу, — не пайду. Слухай, які зь мяне ваяка? Я акулеры нашу: як скіну, дык трэба мацаць. Што ты будзеш мяне, за руку вадзіць? Страляць? Дык я хутчэй пападу ў сваіх, чым у немцаў.

Тады яна мяне аставіла.

А Замосьце — вёска каталіцкая, усе католікі; я першы раз гэта такія імёны бачыў — Цэцьля, Забэля, Даміцэля... Так-так, помню, Цэцьля — вельмі харошая дзяўчына...

Прабыў я ў Замосьці год і вярнуўся назад. А хадзіў я ў Замосьце цераз Грэск і добра пазнаёміўся са школьным інспэктарам раёну...

Л. Ю.: Хто ў вас быў? Прозьвішча ня памятаеце?

В. Н.: Ня памятаю. Ён уцёк пазьней у партызаны... Ён мяне ў Замосьце й накіраваў, а потым меў да мяне заляцаньні — думаў, што й я ў партызаны пайду. То ён звязаўся з партызанамі й быў іхным сувязным. Даведалася пра тое паліцыя, і яго, жонку й дачку (7—8 гадоў) павезьлі расстрэльваць, але, як стралялі, то жонку застрэлілі й дзіця, а яго толькі ранілі, і ён уцёк з-пад кулі.

Л. Ю.: А хто яго расстрэльваў?

В. Н.: Паліцыя.

Л. Ю.: Гэта беларусы былі ці?..

В. Н.: Расстрэльваў адзін расеец. Яго потым судзілі й расстралялі... У газэце «За вяртаньне на Радзіму» (цяпер «Голас Радзімы») напісалі цэлыя дзеве старонкі. Суд у Грэску. Яго прозьвішча пачыналася на Ф., здаецца, Фролаў. Ён усё больш расстрэльваў. З расейскіх ваеннапалонных, астаўся тут і пайшоў у паліцыю... А другім — чалавек 5 ці 6 былых паліцэйскіх — на судзе далі на 20—25 год. Гэта пазьней ужо было, у 1965 ці 1966 г..

То вярнуўся я дадому, мне тады далі вучыць у Канюхах — гэта вёска, 3 км ад нашай, стаіць на гравейцы Слуцка-Грозаў-Капыль. У гэты час пачалася партызанічына.

А ў Канюхах, на ўскрайку, былі казармы, там 20-ы Сальскі кавалерыйскі полк стаяў, а пазьней, у 1939 г., як «асвабодзілі» Заходнюю Беларусь, дык Сальскі полк перакінулі бліжэй да мяжы, а сюды прыйшла брыгада нацменаў, узбэкаў ці таджыкаў. Яны заўсёды былі страшэнна галодныя, а грошы мелі, то вясковыя бабы туды хадзілі й прадавалі бліны па рублю, і мая маці хадзіла. Плацілі тым нацменам 2—3 рублі на месяц — на махорку ня хопіць. Дык што яны

рабілі?! Як, скажам, адзін чалавек сьпіць, то другі адзене дзьве рубахі на сябе — а рубахі былі добрыя, суконныя — і пойдзе, прадасьць адну рубаху за паўлітра, а салдат, які спаў, прачнецца й стане ў строй. «Дзе рубаха?» — «Ня знаю, укралі». Ну, то мусяць выдаць яму другую. Гэтак ад нацменаў усе чыста кругом вёскі адзеліся ды абуліся ў вайсковае. Людзі перафарбоўвалі, бо як хто пабачыць, што вайсковае, то забяруць назад. І я меў адну рубашку вайсковую...

Калі пачалася вайна, то стаяла там узбэцкая брыгада. Яны мелі цёплую вопратку: штаны й фуфайкі — усё падбітае. Бабы ўсё разбамбілі, разбралі, бо там было некалькі тысяч. Мая маці й нявестка, Мішава жонка, Волька, прынеслі гэтага добра 10 ці 12 штук.

А яшчэ там быў сьпіртавы завод, то бабы пайшлі, сьпірту набралі, мая маці зь нявесткай па два вядры сьпірту прынеслі, чыстага, 96°, зь яго аж дымок ішоў...

Пачалася партызаншчына: партызаны ўсе школы разгрэблі, у Канюхах таксама, і мяне шукаюць, кажуць: «Ён савецкі чалавек, а ў школе вучыць». Прыйдучь па мяне ў Канюхі, а людзі кажуць: ён у Дубейках, прыйдучь у Дубейкі: ён у Канюхах. А я хаваўся.

У нашай хаце быў палок каля печкі, пад ім дзьве дошкі падымаліся, а там была яма выкапаная. Там яшчэ бацька хаваўся, калі ў 1920 г. яго хацелі забраць у Чырвоную Армію. То я яму тую выкапаў больш, налажыў туды саломы. Як партызаны прыходзяць, я ў ямку — гоп! — і схаваюся, мяне закрыюць, і няма мяне. То я хаваўся—хаваўся, але бачу, што не ўхаваюся.

А ў гэты час, у 1943 г., той інспэктар, што потым уцёк у партызаны, кажа:

— Валянцін Іванавіч, тут арганізоўваецца СБМ

— Саюз Беларускай Моладзі. Хочаш? То едзь у Слуцк...

Л. Ю.: Але Вы кажаце, ён супрацоўнічаў з партызанамі.

В. Н.: З партызанамі... Пытаю яго:

— Хто табе сказаў?

— Палікарп Манькоў.

— Дзе ён?

— У Слуцку, у гэбітскамісарыяце.

Палікарп Манькоў трошкі ведаў нямецкую мову. Ён з 1910 г. працаваў таксама ў арміі, у палітадзеле. Але тут, ня ведаю, якім чынам, ён трапіў у школьныя інспэктары ў Слуцку. Я паехаў да яго, пытаю:

— Дзе мне спыніцца?

— Нідзе няма. Хадзем да мяне.

Пераначаваў у яго, разам зь ім спалі. Пагаварылі, ён і кажа:

— Бяры, арганізоўвай СБМ.

Дарэчы, ён меў заступніка, нейкага маладога хлопчышку. Той пазьней выправіў дакумэнты ўсе чыста ды ўцёк у партызаны.

Л. Ю.: І чым займаўся Манькоў?

В. Н.: Ён быў школьным інспэктарам на Слуцкую акругу, да яе належалі 6 раёнаў: Старобінскі, Навазыбкаўскі⁵, Слуцкі, Грэскі, Капыльскі й яшчэ адзін. Гэбітскамісар быў немец.

Пазьней, у 1946 г., Манькоў быў у Ватэнштэце, у беларускім лягеры. Я помню, прыехаў туды й су-

⁵ Памылковае цвёрджаньне: Навазыбкаў знаходзіцца, на ўсход ад Гомлю, таму Навазыбкаўскі раён ня мог уваходзіць у склад Слуцкай акругі; верагодна, маецца на ўвазе Старадароскі раён.

стрэў і Манькова, і аднаго настаўніка з маёй школы, Андрэя Попку, — ён у мяне вучыў 3-я клясы й выкладаў сьпевы ў 5-х і 6-х... Манькоў кажа:

— Мы назад вернемся.

То я з Маньковым тады ледзь не пасварыўся:

— Што? Вернемся назад зноў вёскі паліць?

У Грэскім раёне спалілі 18 вёсак, у тым ліку 11 зь людзьмі.

Л. Ю.: Хто паліў?

В. Н.: Немцы. З паліцыяй. 11 зь людзьмі, то калі ў другія прыяжджалі, то людзі ўцякалі. Разумеець? Спалілі 18 вёсак!

Л. Ю.: Чаму палілі?

В. Н.: Партызаншчына.

Л. Ю.: Партызаны былі вакол вёсак і таму...

В. Н.: Вакол вёсак... Партызаны прыйдуць ноччу са зброяй. Што ім трэба? Палатно (халаты беля на зіму шыць), вопратка, ежа: хлеб, кура, сала, ну й табака... Як знойдуць — усё чыста забяруць. Я, помню, схаваўся ў братавай жонкі, а да яе прыйшлі партызаны, і адзін кажа да сваёй *подруги*:

— Нюрка, вот здесь хорошая блузка. Посмотри, может, тебе пригодится.

Вось як, бралі ўсё, што хацелі. А немцы днём прыедуць:

— Ага, вы партызанам памагалі.

А дзе ж той дзядзька ці цётка ня дасьць, калі партызаны са зброяй?! Што ж яны вінаватыя! Гоп, немцы вёску й спяляць. Ну, і папалілі так вёсак многа, асабліва тых, што былі каля лесу. Папалілі, людзей пабілі. Але калі прыйдуць у другую вёску, дык людзі ўцякаюць, хаваюцца...

Зарганізаваў я ў Грэску зьвяз СБМ: 3 дружыны — 110 чалавек. Я быў старшы зьвязовы, меў пад са-

бою аднаго памочніка й траіх дружыновых. Адзін зь іх меў прозьвішча Астроўскі.

Наперад заскочу... Я двойчы быў на СБМаўскіх курсах, у 1943 і 1944 г., перад адступленьнем. У 1944 г. гэта былі курсы раённых кіраўнікоў СБМ. Дарэчы, я сустрэў там айца Надсана, тады ён быў кіраўніком СБМ. Ужо праз гады, на эміграцыі, я неяк падышоў да яго:

— Ойча, мы ж разам былі.

То ён ужо абняў мяне й пацалаваў.

Л. Ю.: А Надсан быў на якую акругу?

В. Н.: Няведаю, дзесьці ў Заходняй Беларусі. Ён добра па-нямецку гаварыў, прост' надзвычайна, і быў перакладчыкам на тых курсах. Дзе ён вучыўся нямецкай мове, ня маю паняцця. Пасьля курсаў 1943 г. я й зарганізаваў зьвяз СБМ. Як мы пачалі адступаць, Грэк пакінулі 30 чэрвеня, добра помню, бо яшчэ 22 чэрвеня 1944 г. споўнілася 3 гады, як немцы асвабодзілі нас, то я тады яшчэ зарганізаваў зьезд СБМ і гаварыў прамову.

Л. Ю.: А пра што Вы казалі ў сваёй прамове?

В. Н.: Казаў, што немцы нас асвабодзілі й выгналі бальшавікоў, адным словам, супраць Расеі й партызанаў.

Л. Ю.: А якая была Ваша пасада ў СБМ?

В. Н.: Старшы зьвязовы, па-нямецку *Obergefolt-schaftsführer*. Старэйшыя ад зьвязовага былі праваднік, старшы праваднік і штандаровы. Манькоў быў старшы праваднік, ён меў два кубікі. Я меў тры такія знакі, як рымская пяцёрка (V).

Л. Ю.: А калі можна падрабязней, што СБМ рабіў, чым канкрэтна займаўся?

В. Н.: СБМ праводзіў курсы беларускасьці. Прыкладам, і я чытаў лекцыі пару разоў на год. Разда-

валі тое, што друкавалася ў Менску. Зь Менску прыходзілі беларускія газеты.

Л. Ю.: Нехта прыяжджаў да вас зь Менску?

В. Н.: Не, ніхто. І ў Грэску нікога не было. Я сам у Менск езьдзіў: мяне пазваў Ганько й парэкамэндаваў гэбітскамісару, каб я купіў на Слуцкую акругу 1000 уніформаў СБМ. На гэта мне трэба было, здаецца, 100 тысяч нямецкіх марак. То спачатку хацелі мне даць грашыма, але потым гэбітскамісар спужаўся, што я мо з грашыма пайду ў партызаны, то мне далі толькі вэксаль. Я купіў уніформы й прывёз...

А 30 чэрвеня 1944 г. пачалося адступленьне.

Л. Ю.: Раскажыце пра курсы, на якіх Вы былі.

В. Н.: У 1943 г. у Альбэртыве я быў на СБМаўскіх курсах першы раз. Дык пазьней усе чыста пайшлі ў партызаны — усім штабам.

Л. Ю.: СБМаўцы?!

В. Н.: СБМаўцы. Дарэчы, усіх іх расстралялі.

Л. Ю.: Хто расстраляў?

В. Н.: Партызаны.

Л. Ю.: Не паверылі ім?

В. Н.: Не паверылі. А другі раз, у 1944 г., на курсах былі толькі раённыя кіраўнікі, іхныя заступнікі й акруговыя — чалавек, можа, 30. Там я й сустрэў айца Надсана.

Л. Ю.: Хто там чытаў Вам лекцыі, пра што?

В. Н.: Лекцыі чытаў ужо другі штаб, тыя, што пайшлі ў адступленьне. І, здаецца, ці Гарэлік, ці хто там, у Чэхіі, застаўся з чэхамі, да якойсьці чэшкі прыстаў⁶. Я потым чытаў, чэхі яго выдалі, прывезьлі ў Менск і ў Менску расстралялі. Пісалі пра Ларысу Геніюш, і там успамінаўся ён. І Стэльмах лекцыі чытаў. Ву-

⁶ Верагодна, ідзеца пра Пятра Сыценніка (заўв. рэд.).

чылі хадзіць, маршыраваць, песьні сьпяваць. Там жа я сустрэўся з Ганькамі, Міхасём і Міколам. Мікола Ганько ў той час быў смаркач, сядзеў і дрынькаў на мандаліне. А зь Міхасём я пасварыўся.

Л. Ю.: Чаму? Міхась Ганько самы галоўны быў?

В. Н.: Самы галоўны — штандаровы — кіраўнік СБМ.

А што было... Мы ішлі ў тэатар Янкі Купалы, дзе Арсеньнева давала спэтакль. Пры ўваходзе нас абмацвалі, каб ніхто нічога не пранёс. А на тых курсах быў нейкі малады хлапчышка, дык ён узяў з сабой у кішэню баявы патрон. І адшукалі ў таго хлопца патрон, немцы за яго ўзяліся — і ў паліцыю. Тады гэтыя студэнты прыходзяць да мяне (я старэйшы быў там, у акулерах, дырэктар школы!) і кажуць:

— Слухай, пайдзі да Міхася Ганька й раскажы, гэты ж хлопец ні ў чым не вінаваты. Дзіцё дурное! На што яму той патрон? Хай выпусьцяць яго, хай заступіцца.

Я, разумееце, доўга ня думаў, пастукаў, заходжу да Міхася й кажу: так і так...

А ён:

— Як цябе зваць? Хто ты?

— Я са Случчыны.

А ён з Палікарпам Маньковым быў на нажах, адзін другога не любілі. А Манькоў быў галоўны на Слуцкую акругу.

— А-а, Палікарп Манькоў!..

І як напаў на мяне!..

Я кажу:

— Калі ласка, не крычыце. Я вам не хлапчук, я дарослы чалавек. Я настаўнік. Не падымайце голас.

І-і, Ганько пачаў крычаць, пачаў стукаць:

— Я й цябе арыштую.

А я не маўчаў, адбрэхаўся, але ён мне:

— Выйдзіце.

— Добра, я пайду. Чаго крычаць?

Так і ня ведаю, выпусьцілі таго хлапчышку, ці не.

Вярнуўся я з курсаў раённых кіраўнікоў і неўзабаве загад прыйшоў: 22 чэрвеня вывесьці ўсіх СБМаўцаў і зрабіць прамову. 22 чэрвеня — 3 гады асвабоджэньня. А тут ужо большавікі ў Бабруйску. І я вывеў тых сваіх СБМаўцаў і прамову сказаў. І бел-чырвона-белыя сьцягі ўзьнялі. Дык партызаны казалі:

— Если словим этуя четырехглазую сволочь, то мы ему на груди вырежем «Погоню», на спине сдерем кожу, будет бело-красно-белый флаг, а на лбу вырежем фашистскую свастику...

Я гэта добра помню.

Л. Ю.: А як Вы даведаліся, што яны так гаварылі?

В. Н.: Мне перадалі. Але пачакайце... Прышло з гэбітскамісарыяту, што я павінен адабраць 5 ці 6 чалавек, тады тых, што раней забралі ў Нямеччыну, пусьцяць на вакацыі. І зрабіць гэта павінен СБМ. Да мяне ўсе ідуць, і з паліцыі ідуць. А я кажу:

— Браткі, калі б я мог, я б усіх вас... Але я не магу. Толькі 5 ці 6 чалавек.

У гэты час, у 1944 г., перад адступленьнем, прыходзіць дзяўчына, мая вучаніца з Замосьця (а там былі тры браты, два настаўнікі, яны са мною ведаліся, усе ў партызаны пайшлі):

— Валянцін Іванавіч, той і той казаў: прыйшліце табакі партызанам.

— Ты каму-небудзь расказала?

— Не.

— Мая ж ты дзяўчынка! Калі цябе схопіць паліцыя — расстраляюць. Што ты робіш?!

Яна спужалася. Я далей кажу:

— Пачакай, я цябе выведу з Грэску. Ідзі й не аглядайся, бо як зловяць... Ты з партызанскай вёскі. Ты знаеш, што гэта значыць?

— Я ня думала, што вы мяне выдасьце.

— Не, я цябе ня выдам, але не рабі гэтага.

Я яе вывеў, і яна пайшла. А адзін зь ейных братоў, старэйшы, што настаўнікам быў, са мною быў вельмі добра, то ён блізка падышоў да Грэску. Ня ведаю, якой трасцы яму трэба было. Пачалася перастрэлка, яго ранілі, ён ня мог бегчы й астаўся. То грэскія паліцэйскія наклалі на ім, на жывым, раненым, агню. Бачыце, якая дзікасьць!

Л. Ю.: Спалілі яго?

В. Н.: Спалілі. Жывога.

Л. Ю.: Гэта беларускія паліцэйскія?

В. Н.: Беларускія паліцэйскія ў Грэску. Было якіх 200—250 чалавек. І немец, ясна, быў. Ад гэбітскамісарыяту. Я яго добра знаў, я зь ім добра жыў, ён коні мне даваў і збрую.

Л. Ю.: А партызаны Вам пагражалі за бел-чырвона-белы?

В. Н.: І за бел-чырвона-белы, і за тое, што арганізаваў мітынг. Што было... Адзін раз я паехаў, а ў мяне быў сьпіс тых, хто належаў да СБМ. І гэты сьпіс прапаў. Я ведаю, хто ўкраў.

Л. Ю.: Нехта з партызанаў?

В. Н.: Не. У маёй вёсцы быў сын майго хроснага бацькі — Міхась Пька. Ён скончыў двухгадовы інстытут і таксама выкладаў гісторыю ў Заходняй Беларусі, і таксама быў камсамалец. Але ён быў заядлы саветчык. І яго партызаны накіравалі ў Грэск, працаваць. Ня ведаю, якім чынам, але дастаў ён, ужо пры немцах, пасаду начальніка пашпартнага аддзелу. А я

думаю сабе: «Што такое? Міша быў такі прасавецкі, а вунь куды прыйшоў?» А потым здагадаўся: «А—а, дык гэта ж ты ад партызанаў». Што мне рабіць цяпер? Пайсьці сказаць? А ён ажаніўся, узяў Маню Галузу, у іх дачка маленькая была; ягоны бацька ўжо памёр.

Дарэчы, я раскажу пра ягонага бацьку. Як паміраў, дык пазваў маю маці й кажа:

— Я паміраю, Матрэна, прабач мне: я быў сэксотам. (Значыцца, *секретный сотрудник НКВД*.) Я, Максім і Рыпіня. (Была такая Рыпіня, жонка былога старшыні калгасу, і Максім, брахун, брыгадзірам быў.) Мы ўсе ўтраіх былі сэксотамі. Мне плацілі 50 рублёў за данос. Але я на цябе нічога ніколі не казаў. Прабач, я паміраю. Я — грэшны, але на цябе ніколі не казаў: не хацеў мець кроў на сваіх руках...

Дык вось, думаю, гэта ты, Міша, сувязны партызанскі. Што мне рабіць? Сказаць каму — яго расстраляюць, і жонку расстраляюць, і дзіця, і сястру, што са мною вучылася ў Слуцку. Чатырох чалавек пойдзе. І я не сказаў. Не даносіў, сядзеў, маўчаў, быццам бынічога няма. Можа, гэта ён выкраў сьпіс?

Л. Ю.: А потым па гэтым сьпісе...

В. Н.: Па гэтым сьпісе арыштоўвалі... Пазьней, калі мы ўжо адступалі, нас па дарозе каля Цімкавіч нагнаў чалавек, кажа:

— Я хачу пабачыць таго чатырохвокага, камісара беларускага.

(Так мяне звалі: *беларускі камісар*.)

— Што такое?

— Братка, ты ня ведаеш, што сталася... Немцы, адступаючы, запалілі той дом пасярэдзіне Грэску, дзе жылі паліцаі, і яшчэ пару дамоў, вялікія двух—

трохпавярховыя. Як уварваліся партызаны, то Бушкова (быў у мяне такі хлопец, расеец) узялі — ён ва ўніформе быў — і жывога кінулі ў вагонь. А Астроўскага, твайго памочніка, павесілі. Шукалі цябе.

А я меў наган і заўсёды дзьве апошнія кулі. У выпадку чаго — стрэліць у рот, каб жывым ня здацца. Бо знаў, што будзе...

Быў такі старшыня Грозаўскага сельсавету, там ужо партызаны былі. Толькі ў Грэску паліцыя была й тое, калі ад'яжджалі, трэба было, каб 40—50 чалавек з кулямётамі ішлі: носа нельга было высуць. Ня ведаю як, але яго злавілі. Ён нічога Богу душою не вінаваты быў, але меў гэты тытул: *старшыня сельсавету*. То яму штыхом прабілі грудзі й прыбілі да дрэва. Штых прайшоў праз грудзі, але не праз сэрца, і ён два дні мучыўся й кончыўся...

Дык я ведаю, што гэта такое...

Л. Ю.: Мне хацелася б вярнуцца трохі назад. Што

Вы можаце расказаць пра Пэдагагічны Інстытут?

В. Н.: Я мала ведаю: я ж вучыўся завочна.

Л. Ю.: Выкладчыкаў ня памятаеце?

В. Н.: Помню аднаго Казака. Бо ён служыў спачатку ў Слуцку, а потым выкладаў у Менску.

Л. Ю.: Гэта не сваяк Крушыны быў?

В. Н.: Не, не сваяк. Я ведаю тых Казакоў — гэта случчакі (Манькоў жа выдаў «Песьняроў Слуцчыны» за нямецкія часы). Там быў Клішэвіч, я зь ім жьў вельмі блізка, добра яго ведаў, і ў Нямецчыне сустракаўся.

Л. Ю.: Ну, добра. Вы адступалі зь Беларусі...

В. Н.: Адступалі зь Беларусі 30 чэрвеня. Адступала й паліцыя, але ня ўсе, частка засталася. Помню, тры браты паліцэйскія ўзялі кулямёт, паставілі сабе ў хаце, кажуць:

— Мы не адступаем, нікуды не ідзем: мы перадавалі партызанам патроны, мы з партызанамі звязаныя...

Ну, пайшлі мы ў адступленьне, на Цімквічы ішлі, каб, барані Божа, не ісьці празь лес, бо партызаны нападуць. Расьцягнуліся, можа, на пару кілямэтраў. Скажам, у нас было дзьве падводы.

Л. Ю.: У вас — гэта ў сям'і?

В. Н.: У сям'і. На аднэй ехаў мой брат старэйшы, жонка ягоная й дзьве дачкі, старэйшая Лена й меншая Дуся. На другой ехаў я й мама. Адну падводу ўзялі ў паліцыі. Мішу далі. А другую падводу... Я пайшоў і спакойна сказаў дзядзьку:

— Я хачу падводу. Саветы забяруць усё роўна. Я прыціснуць; як я астануся тут, мне будзе сьмерць. Давайце каня. А не, то я магу згубіць нэрвы.

Выняў наган і палажыў на стале.

Яны паехалі, прывялі каня. Кажу:

— Дзякую, вельмі дзякую, хай Бог вас спасе...

Пайшлі ў адступленьне, ішлі—ішлі й прыйшлі ў Граева⁷. Там стаялі ўсе паліцэйскія з 5 раёнаў — Слуцкага, Старобінскага, Старадароскага, Капыльскага, Грэскага. Там і другія былі: зь Ляхавіцкага, Баранавіцкага ды іншых. Ну, цяпер усіх паліцэйскіх забіраюць у армію. Арганізоўваюць армію, кажуць, гэта будзе 30-я дывізія. А потым яе перайменавалі: 30-я *Weissruthenisch*⁸ СС дывізія. Калі проста дывізія, дык так трэба руку падымаць.

Л. Ю.: Амаль па-савецку.

В. Н.: Так. А калі дывізія СС, то так трэба, як фашысты. Мне й кажуць: «Вучы». Каб, значыцца, я вучыў паліцэйскіх падымаць руку й казаць: «Хайль

⁷ Горад у Польшчы.

⁸ Беларуская (нямецк.).

Гітлер!» Ну, я вучыў. А па дарозе паліцэйскія расказвалі розную дрэнь: як білі, як расстрэльвалі, як перад тым, як забіць, згвалцяць жанчыну. Разумеце?! Я сяджу й слухаю. І паверыце?! З гэтага часу я зьненавідзеў паліцэйскіх. Бо яны больш зла рабілі людзям за партызанаў... Гэта ўсё роўна як падасланыя партызанамі. Яны пілі, грабілі, гвалцілі, бралі, што хацелі й як хацелі. А немцам што да таго, толькі б служылі ім шчыра. Думаю: «Ах, вы, сволачы, сволачы!»

Пад канец, месяцаў праз тры ці чатыры, я рашыўся, што, як паліцыя выйдзе на выезд, дык скажу ім: «Не чапайце людзей! Ня будзьце такімі жорсткімі, як партызаны. Бо чым жа вы лепшыя?» А ў нас быў камэндантам паліцыі ўкраінец, прозьвішча Купа. Ён меў братоў — сярэдняга й малодшага, і малодшы належаў да СБМ, быў дружныновы. Зьвярнуўся я да Купы:

— Я хачу сказаць слова, як паліцэйскія ад'яжджаюць.

Купа мне не дазволіў. Тады я да немца — з тым жа, а ён і кажа:

— *Sehr gut*⁹.

Даў давол. Тады я, як паліцэйскія ад'яжджаюць — а было гэта разоў 5 ці 6 кожнага тыдня, — то прыходжу й кажу ім. А яны маўчаць — бачу, што са мной не пагаджаюцца, глядзяць на мяне скоса, завуць «беларускім камісарам». Можа й кулю далі б, ды баяцца, бо за мяне стаялі...

Л. Ю.: А куды яны выяжджалі?

В. Н.: На партызанаў. Бяруць 8—10 падводаў (была й адна машына, праўда, грузавая), садзяцца — чала-

⁹ Вельмі добра (нямецк.).

век 20—25, бяруць ручны кулямёт Дзегцярова, часамі станкавы. Едуць у партызанскую зону (гэта дзе людзі ня плацяць падаткаў немцам, а здаюць партызанам) — пастраляць. Партызаны іх чакаюць, бо маюць ня толькі ў Грэску, але й у самой паліцыі даносчыкаў. Бывае, прыедуць паліцэйскія ў вёску — партызаны адступяць у лес; як толькі спрабуюць ісьці ў лес — тыя па іх страляюць, то паліцыя назад. Гэтак пастраляюць—пастраляюць і назад: ні забітых, ні раненых. «Вось мы паліцэйскія. Зрабілі выезд, партызанаў адагналі». А партызаны самі адступілі, не яны іх прагналі. А бывае выезд такі, што пойдучь... і забяруць каровы. Могуць зайсьці ў хату забраць што—небудзь.

Я ведаў аднаго паліцэйскага, які казаў мне:

— Я сам застрэлю Купу. Хай толькі пачнецца страляніна з амэрыканцамі, дык першая куля будзе Купу. Чаму? Ён у майго дзядзькі забраў кажух, такі доўгі чорны кажух. Дзядзька прасіўся, каб аддаў, то ён яго зьбіў прыкладам на мокры яблык. Цяпер хворы на лёгкія. Я Купу застрэлю.

Партызаны й паліцэйскія — гэта было няшчасьце для людзей. Партызанам выгодна, як прыедзе паліцыя грабіць, біць, тады яны кажуць:

— Бачыце, што немцы робяць!

А для насельніцтва было ўсё адно: і адныя грабілі, і другія грабілі. Адным словам, было так, як у жарце пра жыда. Прыходзяць белыя: «Ты за каго?» А ён і ня знаў, хто гэта. Кажуць: «За красных». «Ах, ты жыдоўская морда, лажысь!» Ды шо мпалам па срацы. Вылупілі. Прыходзяць чырвоныя. «Ты за каго?» — «За белых!» — «Ах, ты, жyd!» І яму зноў улупілі. Нарэшце прыходзяць махноўцы: «За каго?» — «Нашто пытае-

цеся? Лажуся. Біце ды ўсё». Бо «беляя» ці «красныя» — усё роўна пападзе.

Так і тыя выезды. Праўда, былі пару паліцэйскіх, якія трошку пачыналі думаць па-беларуску й для беларусаў. Ведаю, што пару чалавек былі ў Вызьне Слуцкага раёну на беларускіх курсах для паліцэйскіх. Там сьледчыя былі, і туды двух чалавек паслалі з паліцыі; тыя, як вярнуліся, са мною гаварылі й расказвалі пра беларускасьць і пра незалежную Беларусь.

Л. Ю.: Інакш кажучы, гэта былі ўжо не паліцэйскія бандзюгі, а беларускія паліцэйскія?

В. Н.: Так, гэта былі ўжо беларускія паліцэйскія. А бальшыня была... З 200—250 чалавек — 10—15 былі бандыты. Яны пайшлі для грабляжу. Астатнія пайшлі, каб ня ехаць у Нямеччыну, або служылі проста для хлеба. А многа было й такіх, што моцна ненавідзелі бальшавікоў — ня рускіх, а бальшавікоў. Ім было ўсё роўна, што рускі бальшавік, што беларускі, — усё гэта вораг. Вельмі многа было з тых, каго параскулачвалі бальшавікі. Я бачыў пару чалавек, якіх, як яны дзецьмі былі, з бацькамі саветы вывезьлі; бацькі памёрлі, а яны вярнуліся й пайшлі ў паліцыю. Ненавідзелі яны бальшавікоў і рэзалі, як толькі маглі.

Пападала й тым, што зусім нявінныя былі. Асабліва пасьяля таго, як забілі Кубэ. Тады, як гэта сталася, я быў на кватэры ў былых савецкіх актывістаў. Былі бацька, маці й дачка. Гэтую дачку ўсе мне сваталі, хацелі за мяне аддаць. А я ўжо ва ўніформе хадзіў.

Л. Ю.: СБМаўскай?

В. Н.: Так, і ў чаравіках, і з павязкаю.

Л. Ю.: Якой павязкаю?

В. Н.: Бел-чырвона-белай. Я бачыў партрэт Рагулі з фашысцкай павязкаю — гэта падрабілі на фатаграфіі. Я тады Рагулю бачыў, ён не насіў фашысцкай павязкі; гэта яму на здымку прыставілі. І я таксама меў павязку бел-чырвона-белую... Ну, то адступалі мы й дайшлі да Граева, там усе спыніліся, і ўсіх мужчын забралі ў армію...

Л. Ю.: У беларускую СС?

В. Н.: Так, у беларускую...

Л. Ю.: А хто камандаваў ёю?

В. Н.: Ёю меў быў камандаваць расеец¹⁰, але камандаваў немец — маёр СС Зыглінг. Ён быў капітан, а яму далі маёра, можа й палкоўнікам зрабілі... Праўда, у гэтай дывізіі на пачатку было ня многа: толькі 7 ці 9 тысяч. Там жа былі Акула, Касцюкевіч, айцец Надсан. Я служыў у 1-м батальёне 3-га палка.

Л. Ю.: Якое ў Вас званьне было?

В. Н.: У саветаў я быў лейтэнантам. А тут я быў простым жаўнерам. У гэтай арміі я не хацеў быць афіцэрам... Паліцыю ўсю забралі ў армію, а я пайшоў дабравольна. Спачатку думалі кінуць нашу дывізію на Варшаўскае паўстаньне: у той час Варшава паднялася. А потым адумаліся, і нас праз усю Нямеччыну павезлі аж да Францыі. Едзем мы, а нейкія дурні, французскія макі¹¹, з аўтаматаў па нас стрэлілі. Ну й што?! І нікога ня ранілі. Госпадзі! А нас — цэлы батальён — высадзілі й скамандавалі акружыць той дом. Помню, як цяпер, навокал дома рос вінаграднік, такі высокі-высокі, а там жа драгты: вінаграднік на драгах

¹⁰ Тут вядзецца пра маёра Мураўёва; увосень 1944 г. ён перайшоў на бок французскіх партызынаў.

¹¹ Удзельнікі руху французскага супраціву (ад франц. *maquis* 'хмызняк').

вісіць, і ніяк немагчыма пералезьці на другі бок і схвацца, мусіш про ста ісьці. Каб там пасадзіць аднаго чалавека з аўтаматам, то ён мог бы ўсіх пастраляць, як зайцоў.

Але што рабіць, мусілі мы пайсьці на той дом. Паставілі пару кулямётаў ды як далі па ім: быў дом беленькі — стаў чорны: тынк паляцеў увесь чыста. Загарэўся той дом, і людзі павыскаквалі, згарэлі. Пастралялі мы, зноў селі, едем.

Спыніліся якраз каля аэрадрому, там стаялі нямецкія самалёты. Амэрыканцы штурмавалі й білі па гэтых самалётах. А мы стаялі; былі 3 эшалёны, на іх стаялі кулямёты «Максім». Як адкрылі агонь! А амэрыканцы ўвагі не зварочваюць. Ніводнага самалёта мы ня зьбілі, а амэрыканцы нямецкія самалёты ўсе папалілі. Я думаў, амэрыканцы завернуцца й па нас смальнуць. Але не, пабілі яны нямецкія самалёты й паляцелі.

Прыехалі мы ў Эльзас, каля Бэзансону (там і цяпер робяць знакамітую гарчыцу)¹². У той адзінцы, дзе былі хлопцы з Заходняй Беларусі, дзе служылі Касьцюкевічы, айцец Надсан, там, пэўне, палякі былі, то надумаліся й застрэлілі немцаў. 17 чалавек. Тады нас, наш 1-ы батальён (600 чалавек са Слуцкага, Грэскага, Старобінскага, Капыльскага й Старадароскага раёнаў) мамэнтам раззброілі. Немцы паставілі кулямёты й загадалі: «Выстраіцца!» Мы выстраіліся, бяз зброі, без амуніцыі, а на нас скіраванья кулямёты, наўкруга немцы. Нас загналі назад у цягнік, папярэдзілі: калі хто выйдзе — будуць страляць, ды і павезьлі ў канцлягер Дахаў. Але ж тады мы ня ведалі, куды нас вязуць. Толькі помню

¹² Бэзансон знаходзіцца не ў Эльзасе, а ў правінцыі Ду (заўв. рэд.).

цяпер, на шыльдзе было напісана: *Arbeit macht frei*¹³. Загналі нас, і мы ва ўніформах, а тут з другога боку, за дротам, стаяць расейскія палонныя, кажуць:

— А-а! Дослужились, вояки, мать вашу так и растак! Во! А слышали, что большая деревня пала (гэта значыць Бэрлін)? Не убегайте: мы еще вас поведем.

Яшчэ казалі: «пагушкаем»... Былі мы ў канцлягеры месяц.

Л. Ю.: Вас трымалі ў такіх жа ўмовах, што й савецкіх?

В. Н.: Не, трымалі асобна. Есьці давалі два разы на дзень, але мы ўсё роўна былі галодныя. Я краў ежу ў немцаў, вечарам ці ноччу, каб ніхто ня бачыў, а то застрэляць. Але трэба было выжыць...

Першым чынам усіх нас пастроілі. Выйшаў слуцкі гаўптман (гэта капітан). Былі два капітаны — малы й высокі: высокі — больш чалавечны, а малы злы, гадасьць, але ён быў старэйшы з капітанаў. Ніколі не забуду гэтага — ён казаў, а перакладнік, рускі, перакладаў:

— Вы дрянй, а не люди. Вы дважды предатели. Вы предали раз свою родину и пошли с нами. Второй раз вы предали нас, немцев, своих союзников. Обычно таких расстреливают, но мы — *Übermensch*'и¹⁴, мы не хотим пачкать рук.

Во так! Слухаю, а ў самога сьлёзы коцяцца, думаю: «Так табе й трэба». Каля мяне стаяў якраз кіраўнік Грэскай БКА, мы ўвесь час разам былі; ён у саветах быў старшым лейтэнантам. Ён мяне за руку трымае, а я яго. У мяне сьлёзы ў вачах — і ў яго сьлёзы ў вачах, кажа:

— Ну што, Валянцін, дажыліся?

¹³ Праца вызвал яе (нямецк.).

¹⁴ *Übermensch* — з вышчал авек (нямецк.).

— Дажыліся, брат.

А немец далей:

— Мы выберем тех, кто лучше и моложе, в немецкую армию. А пока что мы отберём людей на работу.

І давай выбіраць. Першым чынам:

— По десять — рассчитайсь.

Кожны дзясяты выходзіць наперад. Я быў дзявяты. Вывелі кожнага дзясятага, 65 чалавек, і ўсіх расстралялі. Немцы ж ніколі ня скажуць, што вядуць расстраляць.

Маладых немцы ў армію пазабіралі. Помню, памочніка майго, маладога хлопца, забралі. Дарэчы, пасля ён біўся з амэрыканцамі й загінуў на фронце. Гэта мне потым мой дваюрадны брат расказваў. Мае дваюрадныя браты Валеры й Стась трапілі ў армію, бо былі ў паліцыі. А мой старэйшы брат Міша ехаў з падводаю.

Астатніх нас пагналі пешкі недзе далёка, мо ў бок Швайцарыі. Я па дарозе раз хацеў уцячы — не ўдалося, а другім разам — уцёк—такі ды схаваліся. Праседзеў у лесе два дні, а калі выйшаў, ужо французы ішлі: якраз гэта была французская зона. Іду абарваны (на мне была ўніформа, дык выкінуў, пераапрануўся ў цывільную адзежу), французы бохан хлеба кінулі. Зайшоў у лягер, а там італьянцаў многа. Французы пазвалі маёра, загадалі:

— Гэтым людзям дай есьці, дай адзежу, каб кожны меў па тры зьмены. Як не дасі, расстраляем.

О, як проста! І што яшчэ было? Як толькі прыйшлі французы, на 24 гадзіны ўсё адкрытае было, рабі, што хочаш, можаш забіваць, можаш гвалціць. Звычайна гвалцілі.

Л. Ю.: Французы?

В. Н.: Французы. У вёсцы. Такая вялікая вёска была. Калі хто кажа, што ўсё было добра, то гэта няпраўда, я быў там. У тых месцах фармэры мелі многа авечак. І вось прыйшлі італьянцы, схапілі авечку, цягнуць, аж прыляцеў пастух і давай іх кіем біць. Яны пабеглі да французай:

— Мы хочам мяса, мы галодныя.

Тыя за старога: «Едзь да Гітлера!» ды — бух! — і паехаў стары да Гітлера: застрэлілі. Ну, авечак пазабівалі, наеліся авеччыны. І я еў. Як нас пранясло! Я ніколі ня быў такі хворы на живот, бо ня елі нічога, а тады наеліся. Можа, яна была паўсырая? Ва ўсякім выпадку, хварэў два ці тры дні.

Л. Ю.: Паласаваліся...

В. Н.: Так, паласаваліся... Там стаяў эшалён — гэта немцы вывозілі з Францыі матар'ялы: шоўк, сацін, сукно. Усе нашы хлопцы пайшлі панабіралі сабе па 5—10—15 мэтраў. І я пайшоў, таксама набраў мэтраў зь 10...

Я не хацеў быць у французскай зоне. Гэтыя італьянцы адразу вяртаюцца на бацькаўшчыну. А куды мне? Сустрэў я двух случкавоў, двух былых случкіх паліцэйскіх: Тарасевіча Івана й Тарасевіча Міхася. Я трошку ўмеў па-нямецку, таму яны звалі мяне *фюрэр*. І мы зь імі маракавалі: куды ісьці. Вырашылі ўцякаць ад французай на поўнач.

У мяне быў гадзіннік, і я ў нейкага рускага абмяняў яго на ровар. А Міхась... Там адзін французкі афіцэр езьдзіў да немкі спаць зь ёю. І, значыцца, аднаго разу той афіцэр паставіў свой ровар і пайшоў. Міша за той ровар — і мы паехалі. Праехалі кілямэтраў 20, глядзь — а на ровары пісталет вісіць! Зараджаны. Ой-ё-ёй! Выкінуць? Не. То куды

яго дзец? Бо як зловяць, то нічога добрага ня будзе. Узялі бохан хлеба, выразалі мякш і туды ўвапхнулі пісталет.

Едзем зь пісталетам. Аж ляціць савецкая машына, чырвоную зьвязду начаплі й чырвоны сыцяжок уваткнулі. У кабіне шафэр, а ззаду ягоная дзеўка сядзіць: цыцкі выставіла.

— Кто вы, — пытаюць, — полякі?

— Палякі.

А па-польску ні я, ні Тарасевічы ня ведаем. Адкуль?! Мы ж случчакі. А тыя:

— Полякі? Вы — полякі? Какие вы полякі! Сволочи вы, так вас растак. Вот здесь недалеко лагерь. Вы туда езжайте.

І бачым — хочуць нас завярнуць.

Л. Ю.: А які лягер там?

В. Н.: Савецкі рэпатрыяцыйны лягер.

— Езжайте домой. Надо отстраивать родину, поправляют то, что ваши друзья немцы наделали.

Бачу — бяда. А Іван разламаў хлеб, вынуў пісталет і стаў з аднаго боку, я стаю з другога, а Міхась зайшоў ззаду. І вы ведаеце, гэты чалавек пабачыў і скеміў: калі яшчэ што, то застрэлім к хрэну сабачаму, а машыну спалім.

— Хорошо-хорошо, езжайте.

Мы паехалі. Бачым — дом, каля ўваходу стаяць амэрыканскія салдаты. Мы туды ўвапхнуліся. Зіркі — аж там савецкія. Мы ўвайшлі, а назад ісьці не пускаюць:

— Куда?!

Тады мы да амэрыканскага салдата.

— Кто вы? — пытаецца.

— Палякі.

— *Russians*¹⁵?

— Не!

— *Out, out*¹⁶!

Мы выскачылі адгуль. Госпадзі, пранясі нас! Далеі ужо глядзелі добра, куды лезьці.

Шго далей рабіць? У французкай зоне жыць ня можна: французы — прасавецкія. Яны аддаюць нашых саветам...

Дзён празь пяць зайшлі ў некае мястэчка. А ў мяне ўзяў живот: я проста паміраю — апэндыцыт. Ноччу хадзіць ня можна, бо застрэляць. Цэлую ноч мучыўся. Добра, што гэты апэндыхс ня лопнуў. Раніцай мяне завезлі да доктара, былога нацыста. Ён мне ўмомант зрабіў апэрацыю. Ляжу. А французы забралі ўсю бялізну са шпіталя, аставілі толькі прасьціны, што на ложках, запасовых ні адной няма. Спэцкаеш — будзеш у гэтым спаць. Я ляжу й плачу. А за сясьцёр міласэрнасьці там былі манашкі. Мяне трымалі там, Божа мой! Прабыў я там дзён дзесяць. А хворы, непад'еты, худы. То мае хлопцы — адкуль? — куру дасталі, кажуць:

— Трэба даць хвораму Валянціну.

Яе паджарылі: з аднаго боку была сырая, а з другога спалілі. Ой, чакаляды недзе дасталі. Прывезьлі мне тую курыцу й чакаляду. Але ня ведаю, дзе тое дзелася, мне не папала ні таго ні другога; мо немкі забралі ды іншым хворым далі. А, няхай.

Акрыяў я, і мы зноў пайшлі. Зайшлі ў нейкае мястэчка. Прыяжджае рускі:

— Ну, чого вы стоите? Идите в русский лагерь.

Ён за нас — і ў лягер. А там чалавек 6—7 тысяч.

¹⁵ Расейцы (анг.).

¹⁶ Прэч (анг.).

Я, помню, капялюх насіў. Кажуць:

— Ты чё шляпу носишь? Это западное. Надо шапку носить.

Мусіў я той капялюх скінуць. Ну, і засталіся ў рускім лягера... У сярэдзіне лягера — турма за дротам, зь вінтоўкамі вартуюць. Скажам, пазналі пару тых, што былі паліцэйскімі, — і ў турму.

У пакоі, дзе я жыў, быў адзін рускі са Смаленску, старыкашка, такі фэйны, такі сьмешны; хворы: яго чацьвёра францускіх альжырцаў паймалі й згвалцілі. Расказваў:

— Когда трое брали, то можно было терпеть, а четвёртый — что пилкой.

Ну й парвалі задні праход. У шпіталі яго лячылі.

А другі быў партыйны. І адразу, сабака, нас раскусіў, кажа:

— Вы бывшие полицейские, — а на мяне: — Ты где был с немцами?

Я гэтым хлопцам кажу:

— Што рабіць будзем? Нам сядзець тут ня месца. Бо вы былі паліцэйскія, я — у СБМ. Калі й не расстраляюць, то паедзем на Кальму ці на Сахалін. Там будзем кукаваць. Хлопцы, нельга тут жыць. Давайце ўцякаць.

Пачынаюць зь лягера выяжджаць, ужо першая група ад'ехала: чалавек 500—600. Цяпер другую набіраюць. Нельга чакаць. Я сабраўся, адвёжу, што там была, пакінуў. А там жа свае сабакі; нейкі малады гаўнюк там быў, сабака. Ён усё за мною ходзіць:

— А-а, ты хочишь удирать!

Я пайшоў у прыбіральню — і ён за мною. Кажу:

— Вон отсюда!

То не было як уцячы. Я ўзяў прасьціну ды цераз вакно, выкінуў з прыбіральні й пачаў спускацца.

Прасьціна парвалася, і я, зь зязлезнымі чаравікамі, упаў, пабіўся, але нічога не зламаў, бо з другога паверху, а ня з трэцяга. Неяк сеў на ровар — быццам бы праехацца. І паехаў, а хлопцы за мною. Таксама ўзялі малае, усё большае пакінулі. Выхалі мы на дарогу. Куды цяпер? На амэрыканскую зону.

Прыехалі ў Штутгарт. Куды дзецца? Пытаемся ў немцаў, — а я па-нямецку трохі шпрэхаў, — кажуць, там і там армянскі лягер. Прыйшлі; у лягеры пара тысяч армянаў, усе ўцяклі з Чачні: армяны-чачэнцы. Яны ўсе сябе звалі туркамі, каб быць турэцкімі падданымі. А побач аказаўся ўкраінскі лягер — украінцы з Заходняй Украіны, там былі і тры беларусы. І мы тады ў гэты лягер перайшлі. Побач быў польскі лягер, там знаходзіліся тыя, каго з Варшаўскага паўстаньня вывезьлі; яны ўсе былі прапольскія й прасавецкія, казалі: хто ня хоча ехаць дадому, той, значыць, з Гітлерам. Яны й казалі, каго браць і вывозіць. То вывезьлі сілаю некаторых. Аж якраз, дзякуй Богу, амэрыканцы зьмянілі паставу, бо да гэта часу яны — хочаш ці ня хочаш — сілаю выдавалі саветам. А сталася так, бо ў Бэрліне былі саветы з амэрыканцамі стукнуліся. Ніхто гэта толкам ня ведае: што там зрабілася, хто пачаў страляць, але забілі, здаецца, 27 амэрыканцаў.

Л. Ю.: А з-за чаго пачалося?

В. Н.: А Бог іх ведае. Была савецкая зона й амэрыканская. З-за чаго пачалося? Можна, нават з-за баб. Салдаты савецкія забілі амэрыканскіх, то амэрыканцы ўмомант зьмянілі тады паставу: хто ня хоча ехаць — ня езь. І Рузвэльдчыха ўмяшалася... Як хацелі высылаць сілаю, то яна кажа: «Калі хочаце высылаць сілаю, то давайце высылаць гэтых гішпанскіх рэвалюцыянэраў, што біліся супроць Франка. Да-

вайце аддамо іх Франку...» Вот як. За нас уступілася. Карацей, амэрыканцы зьмянілі пагляд.

Помню, як цяпер, мяне таксама дапытваў амэрыканец. Перакладчыца была латышка; дарэчы, там усе чыста былі латышы (там недалёка быў латыскі лягер: 15 тысяч чалавек): поўныя рукі пярсыцёнкаў, панаграбвалі. То ж латышы былі каля Полацку, выбілі, выразалі людзей, бо былі тры латыскія дывізіі, што супрацоўнічалі зь немцамі й біліся супроць рускіх. Яны не на фронце ваявалі, а біліся з партызанамі. Мясцовае насельніцтва грабілі.

Глядзім, аж мае хлопцы кажучь:

— Гэй, ты знаеш, хто гэты латыш? Гэта ён быў у Слуцку на мельніцы. Якрускія прыяжджалі на мельніцу малоць, трэба было мукой плаціць, дык ён стаў і палкаю біў мужыкоў па галаве.

Так, заднаго лягеру ў другі перайшлі. Узялі аднаго нашага хлапца з Заходняй Беларусі ды пытаюць у яго празь перакладчыцу:

— Як ты сюды папаў?

— Мяне арыштавалі.

— Хто цябе арыштаваў?

— Латышы.

А латыская перакладчыца:

— Xi-xi-xi, *it couldn't be*¹⁷.

— Так, так, латышы, што былі зь немцамі.

Ужо й ня ведаю, што яна пераклала.

Л. Ю.: У Менску ва ўнівэрсытэцкім гарадку было латыскае СД. Насупраць Дому Ўраду.

В. Н.: Так. А яшчэ ўкраінцы тыя, з Заходняй Украіны. От там забойцы былі. У маім лягеры жыву расе-

¹⁷ Гэта немагчыма (анг.).

ец з-пад Смаленску, за немцамі быў старшынёй воласьці. То расказваў:

— У нейкую вёску ўкраінцы прыехалі (камандаваньне ў іх было нямецкае) і выбілі ўсіх людзей. Вось ідуць назад, усіх выстраілі. Ідзе жанчынка, шасьцёра дзяцей вядзе з сабою. Бо тых ужо застрэлілі, а гэтыя... дзе лапцікі, дзе анучкі. І вось яна ідзе й шасьцёра дзяцей — маленькія, як гусяняты, — за ёю. Ідуць. Немец паглядзеў і кажа: «*O, Gott!*¹⁸! Хай жывуць, ня трэба». А ўкраінец зьняў аўтамат і выстраліў па ўсіх шасьцёх дзецях і па ёй. Не магу, не магу... Як ён страляў тых дзяцей... Не пасьпелі крыкнуць нават. Гэта ж і я таксама плакаў, дальбог. А яшчэ было, што паставілі немцы людзей і страляюць. А адзін хлопчык просіцца: «Калі нас пастраляеце — толькі не закупаўце глыбока, бо, як наш татка прыедзе з фронту ды захоча нас пабачыць, то ён нас адкапае. Толькі глыбока не закупаўце нас, каб татка адкапаў».

Украінцы рэзалі так, што ня маеце паняцьця. Я да іх ня маю ніякай пашаны, ніякай спагады, нічога. Як яны нашых людзей рэзалі за немцамі! Горш за немцаў. Вот як... А тут зь імі жылі. Наш пакой (акром нас, жылі 7 ці 8 украінцаў з Усходняй Украіны) яны так і звалі — «кіцапска комната». Сярод заходніх украінцаў былі бандэраўцы й мельнікоўцы. А гэта быў лягер мельнікоўцаў.

Неяк сабраліся ў нашым «кіцапскім пакоі». Адзін быў інтэлігентны чалавек, таксама зь мельнікоўцаў, кажа:

— Знаеце, сярод нас ёсьць і беларусы няшчасныя, што засталіся тут. Пан Навіцкі, скажыце што...

¹⁸ О, Божа! (нямецк.).

Я ўстаў і пачаў гаварыць па-беларуску (я ж ня ўмею па-ўкраінску). Там былі дзяўчаты ўкраінкі, то не хацелі гаварыць нават з намі, бо «вы кацапы». Разумеце? А то кажуць:

— Ой, гэта вы па-беларуску гаворыце?

— Так, бо па-ўкраінску ня ўмею й па-расейску ня ўмею, хаця й разумею.

— Ох, — кажуць, — пане Навіцкі, якая прыгожая мова! Прыходзьце да нас, пагаворым.

Думаю: «Халера вас бяры! Я з вамі гаварыць не хачу. Прабачце, на адным полі, як кажуць, садзіцца не хачу».

Л. Ю.: Колькі Вы ў гэтым лягеры жылі?

В. Н.: Больш за год. Яшчэ помню адно... На паддашку чатырохпавярховага дома ўкраінцы зладзілі заняткі. А там жа, на паддашку, разьвешвалі бялізну пасья мышцыя. Якая ўжо там бялізна была, але... І вось я прыйшоў павесіць сваю бялізну. Якраз украінскі настаўнік пачынае тлумачыць перавод простых драбоў у дзесятковыя. Тлумачыў, тлумачыў, сам ня ведае, заблытаўся. Я ня вытрымаў ды «хі-хі-хі», а той кажа:

— Пане Навіцкі, вы замінаеце. Выйдзіце адсюль!

— Я то выйду, а ўсё роўна вы ня ведаеце.

Усе: «Га-га-га!», і пайшоў...

А выдалі ўкраінцы мапу: і ўся Случчына, і Старыя Дарогі, і Навазыбкаў (я ж у Навазыбкаве 3 месяцы праходзіў пэдапрактыку) — усё пад Украінай. Я за тую мапу й прыходжу:

— Вось вы завяце мяне кацапам. Які я кацап? Я ж чыстакроўны ўкраінец! Гляньце на вашу мапу...

Яны бачаць, што гэта я гавару саркастычна, бо ведаюць, што я беларус.

Л. Ю.: А пасья ўкраінскага лягеру які быў?

В. Н.: Беларускі.

Л. Ю.: Гэта які быў год?

В. Н.: Сярэдзіна ці канец 1945–га. Якім чынам, ужо ня памятаю, але я даведаўся, што ёсьць беларуская група, а кіраўніком у іх спадар Сільвановіч. Я туды. Там былі Рымшы, Макарэнка, Марыя Каладзейская й пару чалавек... Мяне тады выбіраюць кіраўніком гэтай групы.

Я пайшоў да амэрыканцаў, кажу:

— Дайце нам лягер. Мы не ўкраінцы, мы не армяны. Дайце нам беларускі лягер.

А тыя адказваюць:

— Вас мала.

Была там адна англічанка, яна паходзіла з Ковэнтры. Калі немцы бамбілі Ковэнтры, то яераніла. Таму яна страшэнна ненавідзела немцаў. І страшэнна не любіла расейцаў. Я ніколі не забуду: прыйшлі ў расейскі лягер. Паветра такое, што няма чым дыхаць, смурод стаіць страшны, не было чым пасыпаць у прыбяральню, каб не сьмярдзела так. Яна кажа:

— Гэта расейцам нагадвае іхную *родину*. *Without shit*¹⁹ яны жыць ня могуць.

Тады з польскага лягеру прыйшлі беларусы. Нарэшце набралася нас чалавек 250—260. У Гэрэнбэргу, за 30 км, 4 дамы: школа, гатэль, другая школа й яшчэ адзін дом. У гатэлі быў офіс. Мы зь Сільвановічам разам былі, ён быў старшыня па цэлай зоне, а мяне выбралі камэндантам.

Л. Ю.: Падрабязней пра Міколу Сільвановіча. Якім ён, Мікола Вярба, быў?

В. Н.: Ён патрыёт быў. Няма пытаньня. Бацькі яго былі простыя сяляны. Ён вучыўся ў Віленскай Бе-

¹⁹ Без гаўна (анг.).

ларускай Гімназіі, але ня скончыў, правучыўся адзін ці два гады. Як толькі чалавек з Заходняй Беларусі навучыўся чытаць і, барані Божа, яшчэ й пісаць — то абавязкава будзе пісьменьнік ці паэт. Гэта цэлая бяда. Дык вось, Сільвано віч ня быў вельмі выбітны, інтэлектуальны, са звычайных сялянаў. Але як жа! Ён меў быць першым, і ўсё павінна круціцца вакол яго. А я не хачу, каб усё круцілася вакол мяне.... І мы зь ім не сышліся. Ён жывіў з Рагулем.

Л. Ю.: Зь якім з Рагуляў?

В. Н.: Сэнатар Рагуля.

Л. Ю.: Вы былі ўсе ў адным лягеры?

В. Н.: У адным. Васіль Рагуля расказваў, як ён быў сэнатарам, як яго выбіралі, як ён хадзіў у лапцях, як ён рабіў. Гэта быў вельмі выдатны чалавек. І патрыёт. Але казаў:

— Зь Беларусі ніколі толку ня будзе. Беларусы ня могуць жыць самі. Яны ня здольныя.

Л. Ю.: То ён сам, як беларус, пра сябе казаў, што ня здольны?

В. Н.: Пра сябе... Ён быў выбраны ў сэнат раз у 1922 г., а потым, здаецца, у 1924—м. Расказваў:

— Калі я хадзіў агітаваць, то я надзяваў лапці й ішоў на базар. А мяне палякі перасьледавалі, хацелі сваіх выбраць...

Л. Ю.: Пра гэта ён збольшага пісаў ва ўспамінах. А як ён жывіў у эміграцыі, нічога не вядома?

В. Н.: ...Рагуля кажа:

— А беларусы пытаюцца: «Я буду за цябе галасавць, то што ты мне дасі?». Калі мяне выбралі сэнатарам, як хто прыяжджае зь беларусаў у Варшаву, дык абавязко ва да мяне. Ніколі пустога дому не было. Заўсёды былі госьці. Ты яго накармі, напаі...

У яго была жонка, памерла, у страшэнных муках: газа ўпала, абліла яе, і яна згарэла. Ён расказваў пра гэта — ледзь ня плакаў, казаў:

— Яна была вельмі добрая...

Л. Ю.: А што Васіль Рагуля рабіў у лягеры? Займаўся нейкай грамадзкай дзейнасцю?..

В. Н.: Нічога не рабіў. Ён жывіў у тым самым пакоі, што й Сільвановіч. Ужо быў стары. Фактычна Сільвановіч жывіў з расейкаю, што пазней стала яго жонкай і мела ад яго чацьвёра дзяцей. Яе звалі Феня, прозвішча ня помню. Яна прыяжджала да нас.

Л. Ю.: А які Сільвановіч быў знешне?

В. Н.: Быў прыгожы. Вельмі сталы, высокі, стройны. Як мужчына быў прыгожы, прост' надзвычайны. Твар мужчынскі, прадоўжаны. Ну, яна ў яго ўлюбілася. Яны ўсе ўтрох, Рагуля й Сільвановіч з той жанчынай, жылі ў адным пакоі. Я (бо быў камэдантам) даў ім самы лепшы пакой.

З усіх 250—260 чалавек, толькі 36 былі заходнікі (праўда, па дакумэнтах усе заходнікі). Ну, тады давай са мною змагацца.

Л. Ю.: І ў чым увогуле сутнасць змаганьня?

В. Н.: Сутнасць змаганьня была ў тым, што ўсходнікі — прарускія, а заходнікі — сапраўдныя беларусы.

Л. Ю.: Не прапольскія?

В. Н.: Не прапольскія...

Л. Ю.: І Сільвановіч верыў у гэта?

В. Н.: І Сільвановіч верыў у гэта й таму веў барацьбу са мной, хоць я даказваў яму, што я кіраўнік СБМ на Случчыне, што я случчак, што на нас, на случкіх, трымаецца ўся беларускасьць. Успамінаў яму Слуцкае паўстаньне й паўстаньне Лістапада ў 1926 г. (Дарэчы, пра тое, што ў Слуцку была «лістападаўшчына», я даведаўся толькі тады, калі быў студэнтам.)

Гэты на мяне зыркнуў, нехта са старэйшых кажа:

— Ты хочаш тут жыць? Хочаш вучыцца? Каб ты больш ніколі ня ўспомніў Лістапада...

Л. Ю.: Таму што за Вас баяліся? Ці таму, што не любілі Лістапада?

В. Н.: Баяліся за мяне, баяліся, што арыштуюць. Кажуць:

— Ты што, захацеў паехаць? Цябе ня толькі выкінуць, але паедзеш туды, дзе лістападаўцы... Твой дзядзька хто быў? А твой бацька дзе?

Пасьля гэтага я пра Лістапада больш не ўспамінаў.

Л. Ю.: А ў чым канкрэтна выяўлялася барацьба? Акрамя прыватных спрэчак?..

В. Н.: У тым, хто будзе кіраваць лягерам.

Л. Ю.: Дык Вы ж камэндант. І кіруеце.

В. Н.: Во, а Сільвановіч сам хацеў... Я, значыць, камэндант, я кірую, даю загады. Кожныя тры месяцы амэрыканцы — спачатку УНРРА, а потым ІРА — прысылалі вопратку й трэба было разьдзяляць. Хто разьдзяляў? Камэндант. Была група людзей, якія былі са мною, належалі да ўправы, якая быццам бы ўстаўляе законы, — 5—6 чалавек.

Л. Ю.: Хто ўваходзіў ва ўправу?

В. Н.: Адзін быў Рымша, мой «стаўленьнік». Яшчэ адзін быў начальнік паліцыі, ён цяпер у Амэрыцы. Я забыўся ягонае прозьвішча.

Л. Ю.: Раскажыце крыху падрабязьней, што такое камэндант у лягеры ДП.

В. Н.: Камэнданту лягеры ДП ёсьць выканаўчы орган. Ён не ўстаўляе законаў. Ён мусіць выконваць усталяваньня зверху праз УНРРА ці ІРА законы: раздаваць адзежу, яду (нам жа яду дастаўлялі кожны тыдзень — карміць жа трэба), зарганізаваць школу; паліцыя свая. Немцы ня мелі права зайсьці да нас у

лягер. Камэндант мусіць і глядзець за парадкам, каб нашыя людзі ня крыўдзілі немцаў, бо колькі раз было: пойдуць нашыя, украдуць карову ды зарэжуць, мяса прададуць (помню, кіляграм мяса — 100 марак). Спекуляцыю рабілі, селядцы прывозілі, табаку прадавалі, абменьвалі на каву, а то проста кралі ровары. То глядзець трэба было й за тымі й за гэтымі.

Прыяжджала нейкая амэрыканская баба з ІРА з сабакам на «джыпе». Яна сама кіравала «джыпам». То гэта была мая работа: яна ідзе, а я ззаду сабаку вяду. А што? Яна старшая. Была распусная, усё хачела, каб я ехаў у Амэрыку й ажаніўся зь ёю. Думаю: «Баба! І колькі мела ты мужчын? Можа й сабаку? *I don't know*²⁰»...

Яна прыяжджае, а мне нашыя кажуць:

— Гэй, твая *гёлфрэнд*²¹ прыехала.

Дык я ўжо адразу за сабаку... Але нам троху памагала. А ў нас на 260 чалавек было вельмі многа дзяцей. Яна казалі, што ні ў водным лягеры ня бачыла такога працэнту дзяцей. У нас да 16 год была ледзь не палова дзяцей. Былі такія Рагалевічы...

Л. Ю.: Мастачка Ірэна Рагалевіч—Дутко з тых Рагалевічаў?

В. Н.: Ага. То ў Рагалевічаў было сямёра ці васьмёра дзяцей. Калі давалі чакаляду для дзяцей, то ён нясе вот такі стос. І потым ён гэтую чакаляду мяняў на мяса, на гарэлку. Гналі гарэлку таксамай у нас дома. Бралі гарэлку, мяса й ехалі далёка на поўнач, а адтуль прывозілі селядцы. Мы былі блізка Швайцарыі, там не было селядцоў.

²⁰ Я ня ведаю (анг.).

²¹ Сяброўка, каханка (анг.).

- Л. Ю.:** А якое ў вас было культурніцкае беларускае жыццё? Можа выдаваліся часапісы?
- В. Н.:** Не, часапісы не выдаваліся. Культурніцкага жыцця ў нашым лягеры амаль не было. Да нас пару разоў прыяжджала група зь Міхэльсдорфу.
- Л. Ю.:** Куліковіч з артыстамі?
- В. Н.:** Так, Куліковіч прыяжджаў, Арсеньнева — я яе тады першы раз пабачыў, — вершы чыталі, пелі, танцавалі.
- Л. Ю.:** А што Арсеньнева?
- В. Н.:** Вершы чытала. Яна ня ўмела чытаць.
- Л. Ю.:** А ці чытаў свае вершы Сільвановіч–Вярба?
- В. Н.:** Чытаў. Бачыце, я ставіўся да яго вельмі крытычна...
- Л. Ю.:** Як да заходніка, так?
- В. Н.:** Бачыце, фактычна я ня быў усходнікам, а празаходнікам: як беларусам я больш верыў заходнікам, чым усходнікам, бо я іх ведаў. Гэта праўда: ва Ўсходняй Беларусі было вельмі многа прарускіх.
- Л. Ю.:** То што, заходнікі мелі падставу не давяраць усходнікам? Была паміж імі розніца?
- В. Н.:** Была. Я ня быў усходнікам: мяне СБМ добра вывучыла. Да таго ж я працаваў у Заходняй, у Ляхавічах, вучыў беларускасьці. А ў сям'і... У мяне быў сярэдні брат Юзік. Я прыеду й гавару па-беларуску, а ён:
- Што ты гаварыш мужыцкай мовай?
- Я зь ім сварыўся:
- Якая ж гэта мужыцкая мова?
- І тады Чарвякова цытаваў, казаў, што наша мова такая ж прыгожая, як і французская. Дарэчы, дзякуючы Чарвякову мы засталіся жыць.
- Што было? Бацьку нашага арыштавалі й вывезлі. Юзік тады быў на Далёкім Усходзе, Міша — у Мен-

ску, засталіся мама й я, малы. І нас хацелі выслать в *отдалённые края*. І маці паехала ў Менск і дасталася да Чарвякова. Кажы:

— Я старая й у мяне малое дзіця. Ну куды ж мне ехаць?!

Чарвякоў адмяніў высылку. А праз пару дзён застрэліўся. Мама заўсёды казала:

— Гэта залаты чалавек, ён нас спас...

Л. Ю.: Вяртаемся да Сільвановіча.

В. Н.: Ён вершы пісаў, пару разоў іх чытаў. Але на яго глядзелі досыць скося.

Л. Ю.: Чаму?

В. Н.: Першым чынам таму, што ён заходнік. Ён сам сябе аддзяляў: «Я — заходнік. Я — беларус». Быў беларускі патрыёт. Але: «Я — заходнік. Для мяне першая — Беларусь». Я кажу:

— Мікола, але Менск жа ва Ўсходняй Беларусі.

Я зь ім не сварыўся, а спрачаўся. А ён мне:

— Паслухай, Валянцін, я верш напісаў.

Кажу:

— Давай, чытай. Мне ўсё роўна няма чаго рабіць.

То ён ведаў, што я стаўляўся да яго крытычна, што я яго не ўважаў як паэта. Я казаў:

— У вас, у Заходняй Беларусі, кожны пісьменны лезе калі не ў паэты, дык у прэзаікі.

Дык ён аж са скуры лез. Пісаў верш «Ня плач над чужымі». Вы, можа, чулі? А?

Л. Ю.: Чыгаў.

В. Н.: Я пра гэты верш кажу:

— Слухай, гэта ты плачаш. Табе здаецца, што палякі — гэта чорт ведама што. Гэта — дрэнь! Ты сам сябе хочаш угаварыць. Ты ні да кога ня пішаш. Калі пісаць, то трэба для людзей, а ты ня пішаш пра людзей. Ты пішаш сам для сябе... Я ня плачу, і

ніхто ня плача... Сільвановіч, перастань ты пэцкаць паперу. Вы графаманы. У мяне вучні былі ў Ляхавічах, дык палова прэзаікі, палова паэты.

Л. Ю.: А Вы калі пачалі пісаць? Ня ў лягерах?

В. Н.: Не, як прыехаў сюды, у Канаду.

Л. Ю.: Тады давайце яшчэ вернемся да лягераў.

В. Н.: У лягеру мы былі год зь лішкам. Культурнага жыцця там было ня многа. Нас і саміх было ня многа. Помню толькі, сабраліся старэйшыя людзі й кажуць:

— Бяз цэрквы няможна: мы не бязбожнікі. Трэба мець сьвяшчэньніка. Трэба паехаць да япіскапа Філафея (ён тады жыў ня так далёка ад нас).

Хто паедзе? Кажуць:

— Ты камэндант — ты і едзь.

Я тлумачу ім, што ніколі са сьвятарамі не сустракаўся. То яны давай мяне вучыць:

— Як прыедзеце, трэба пацалаваць у руку, пакланіцца й сказаць: «Ваша прэасьвяшчэнства...»

Я да Сільвановіча:

— Ты едзь, ты ведаеш.

— Не паеду.

Ну, я паехаў. Сакратар мяне прыняў, і потым япіскап выйшаў. Нічога асаблівага не было. Я ў руку цмок. Казалі, пацалаваць трэба ў пярсцёнак, але ён мне руку сунуў валасатую...

— Дайце нам сьвяшчэньніка.

— У вас малы прыход. Як будзеце трымаць?

Ну, кажу, што яду ён будзе атрымоўваць, як усе дэісты. Але нічога з гэтага ня выйшла. Ён прызначыў нейкага расейца; то той прыяжджаў, можа, раз на месяц, і мы мелі яму плаціць. Ён грошы ня браў — трэба было даваць прадуктамі. Тады ішлі да Рагалевіча й казалі:

— У цябе чакаляду многа, то дай.

Л. Ю.: Прабачце, у вас былі канфлікты з гэтымі завяртанцамі²²?

В. Н.: Былі. Па дакумэнтах мы ўсе лічыліся заходнікамі, з розных месцаў. Я зь нейкае вёскі з-пад Вільні... Я ўжо забыўся, як яна завецца. Савецкія да нас не прыяжджалі. ІРА абселі латышы й палякі. Таму нам многа не прысыпалі. Але як прыяжджалі амэрыканцы, то мы першым чынам выстаўляем 150—160 дзяцей наперад. Тыя паглядзяць:

— *Оту God*²³!

Л. Ю.: Калі б Вы казалі, што Вы з усходу, Вас бы адразу ж вярнулі?

В. Н.: Так, у той час амэрыканцы адразу выдавалі.

Л. Ю.: Ім было ўсё роўна...

В. Н.: ...ім было ўсё роўна, ці вы прасавецкі, ці пра-амэрыканскі.

Л. Ю.: Яны не ўсьведамлялі, што тады Вы паедзеце на сьмерць?

В. Н.: Не, ім казалі гэта, але яны ня верылі:

— Як вы нічога не рабілі, то вас не заб'юць. Але калі зь немцамі забівалі людзей...

Саветы казалі ім: гэтыя зь немцамі забівалі людзей. Помню, гаварыў з амэрыканцам. Перакладчыца была немка, я гаварыў па-нямецку, а яна перакладала на ангельскую; яна мяне разумела й была на маім баку; кажа:

— Ён не разумее, чаму вы ня хочаце ехаць на радзіму. Гэта ж ваша радзіма.

Я адказваю:

— Скажыце яму, што гэта не мая радзіма.

²² Завяртанец — той, хто за вяртаньне на Радзіму.

²³ О мой Божа! (анг.) — выгук здзіўленьня.

Расказваю пра лягеры. Тады ён:

— Гэта гітлераўская прапаганда. Вы ня хочаце ехаць таму, што былі ў нямецкай арміі.

— Я ніколі не служыў у арміі, бо я паўсьляпы. Я не служыў у СС.

І падымаю руку, паказваю, што там нічога няма, бо эсэсаўцам нумар пад рукою ставілі...

А вось калі амэрыканцы ўжо пасварыліся з саветамі (гэта было ў 1946 ці 1947 г.), прыехалі правараць і пытаюцца:

— Вы камуніст?

А мяне злосьць узяла, кажу:

— Are you kidding²⁴?

Год таму назад мяне хацелі арыштаваць і аддаць саветам за тое, што я антыкамуніст, а цяпер пытаюцца, ці я не камуніст. Ну й нікога не адкінулі. Мы пісаліся польскімі падданымі, а з 250—260 чалавек было толькі 36 польскіх падданых. Усе ўсходнікі баяліся, але ўсё прайшло ціха й спакойна, нікога не адкінулі. І калі праверылі, тады пачалі прыяжджаць і пытацца, хто хоча ехаць у Амэрыку, у Канаду, у Аўстралію, у Паўднёвую Амэрыку.

Л. Ю.: У вашым лягеры жыло шмат дзяцей, то мо былі нейкія садкі, школы, скаўцкія арганізацыі?

В. Н.: Была школа.

Л. Ю.: Вы не выкладалі?

В. Н.: Не, я не выкладаў, я быў заняты.

Л. Ю.: Што за школа?

В. Н.: Школа беларуская. Пра Любачку чулі?

Л. Ю.: Натуральна.

В. Н.: Любачка кіраваў школай. Мы зь Любачкам былі вельмі блізка, потым перапісваліся.

²⁴ Вы што, жартуеце? (анг.).

Л. Ю.: А хто выкладаў?

В. Н.: Любачка, Рагуля—стары...

Л. Ю.: Што ён выкладаў?

В. Н.: Я ня ведаю. Фактычна гэта была пачатковая школа. Вучылі толькі пісаць, чытаць і арытмэтыцы. Толькі да 4-й клясы. Нават пара вучняў хадзіла ў нямецкую школу.

Л. Ю.: Гімназіі ў вас не было?

В. Н.: Не, гімназіі не было. Дзяцей было многа, але большасць малых, а тыя, што большыя — 15, 16, 17 год, — у школу не хадзілі.

Л. Ю.: А што Вы памятаеце пра Любачку?

В. Н.: Любачка жыві церазь сыценку ад мяне. Была там сям'я Плескачэўскіх: сам Абрам Фёдаравіч (казалі, жыві; у яго бабка была жывоўка), жонка, бабуля старая й дачка Верачка — страшная распуста. Не, не ў сэксуальным сэнсе. Яна крычала, камандавала бацькам і маці. Такі *ванцак*, як у нас казалі, што ня вытрымаць было. І пры іх жыві Любачка, яны жылі ў адным пакоі. Усе хацелі, каб Любачка зь Верачкай ажаніўся. А ён казаў:

— Лепш я скочу галавой уніз з абрыву (у нас была гара, а адтуль абрыў), чым жанюся зь Верачкай.

Любачка быў інтэлігентны чалавек, скромны, сябе трымаў асобна, ні з кім не заходзіў у дружбу. Меў вышэйшую адукацыю, быў матэматык, здольны. А што да беларускасьці... Я нават здзівіўся, калі ён напісаў пра Беларусь.

Л. Ю.: Чаму?

В. Н.: У лягеры ён ня быў беларускім патрыётам. Ня быў і прарасейскі. Можна, праславянскі.

Л. Ю.: У чым гэта выяўлялася?

В. Н.: Ну, ён ня быў беларускім патрыётам. Рабілі 25 Сакавіка. Я колькі гаварыў:

— Иван, можа прамову скажаш?

Што ішло пра чыста нацыянальнае, то ён казаў:

— Адзін шавінізм, расейскі, выганяем другім шавінізмам.

Ужо калі я быў у Канадзе, пісаў да яго, хацеў пазваць, а потым падумаў: што ён будзе рабіць у Канадзе? Ён паехаў у Амэрыку й уладзіўся вельмі добра, вучыўся й вучыў, выкладаў расейскую мову. Калі прыяжджаў у Канаду, заходзіў да мяне, зь Беразоўскім. Казаў мне, што піша працу пра Беларусь. Дом ён аставіў суседу, каб глядзеў за яго магілай, кніжкі ўсе выслаў у Лёндан.

Л. Ю.: Да Надсана?

В. Н.: Да Надсана. А грошы ён, здаецца, даў на студэнтаў беларускіх.

Л. Ю.: Фонд імя Любачкі.

В. Н.: Так. Я ў «Беларусе» чыгаў. Беларускім патрыётам ён стаў у Амэрыцы. У лягеры ён больш гаварыў па-руску, чым па-беларуску. Прынамсі самной. І чаму ён так гаварыў? Таму што ўся сям'я Плескачэўскіх гаварыла па-руску. Плескачэўскага я сустрэў тут, у Канадзе: старушка памерла, жонка памерла, Верка выйшла замуж, таксама памерла. Ён астаўся сам. І ён займаўся ў Нямецчыне, пэцкаў, рысаваў, а тут пачаў маляваць карціны й прадаваць. І — халера на мяне! — трэба тады было сказаць: «Дай мне пару карцін» ці спытаць, дзе яны й што. А ён потым памёр, і дзе гэтыя карціны, ніхто ня ведае.

Л. Ю.: Вы адразу пераехалі ў Канаду?

В. Н.: Не. Во што было. Гэта ў мяне другая жонка. Я там пазнаёміўся з полькаю, фактычна яна ўкраінка. Яе бацька быў у Канадзе — ён выехаў з Польшчы, жыў у правінцыі Саскэчэўан, мястэчка Ніпаўан: у чорта на кулічках, пара кілёметраў ад-

туль канчалася ўсякая цывілізацыя... То я зь ёй пазнаёміўся, у яе хаваў усе дакумэнты, у яе парваў пасьведчаньне слуцкага вучылішча й пашпарт. Яна казалася:

— Ня рві. Схавай у мяне.

Ня ведаю, што мне стукнула ў галаву.

Л. Ю.: Ну, страшна было. Тадыня думалася пра гісторыю, а думалася пра жыцьцё.

В. Н.: Пра жыцьцё, пра самазахаваньне. Я жыву ў яе. Потым Гэрэнбэрг закрылі. Пачалі мы зноў зь Сільвановічам жыць. І людзям ужо надаела, кажуць:

— І Навіцкі сварыцца, і Сільвановіч сварыцца.

Адзін другому голавы скушваюць.

Тады я кажу людзям:

— Не галасуйце ні за мяне, ні за яго, — а быў такі лейтэнант Кузьменка, пісаўся беларусам. — За Кузьменку галасуйце.

Прагаласавалі за Кузьменку, а я астаўся сакратаром Кузьменкі. Ён беларус, але прарасейскі, быў лейтэнантам у савецкай арміі, то па-расейску гаварыў. А жонка ягоная — латышка, ня ўмела ні па-беларуску, ні па-нямецку гаварыць. І дзіця ў яго было...

Ну й тады трэба перавозіцца ў Ватэнштэт, у беларускі лягер. Людзі перавезьліся, а я не паехаў — перабраўся да гэтай жанчыны й жыву ў яе. Тады нам прыйшлі дакумэнты. Віза ў Канаду.

Л. Ю.: Вы падавалі адразу ў Канаду?

В. Н.: У Канаду.

Л. Ю.: А чаму не ў Амэрыку?

В. Н.: У Амэрыку мог спакойна запісацца, але не хацеў — ні ў Амэрыку, ні ў Аўстралію. Толькі ў Канаду. Першым чынам таму, што Канада ляжыць на тым самым узроўні, што й Беларусь.

Л. Ю.: Клімат? Бязрозкі?

В. Н.: Так, клімат, бярозкі. Па—другое, новая, маладая краіна, ідзе ўверх. Па—трэцяе, у Амэрыку не хацеў ехаць, бо там страшэнна многа нэграў. Цяпер я гляджу, што ў Амэрыцы робіцца, і кажу: «Госпадзі, спасі».

Л. Ю.: І калі Вы прыехалі ў Канаду?

В. Н.: У 1948 г., 9 верасня. І адразу паехаў у Саскэчэўан. Там да мяне адразу:

— Што ты можаш рабіць?

Настаўнічаць? Ня ведаю.

— Хадзем, будзеш з пчоламі мне памагаць.

Гаспадар быў паляк, меў якіх 600 ці 700 сем'яў пчол. Вясной купляў пчолы па 5 даляраў за сям'ю, а зімою іх забіваў, бо яны мёд ядуць. То мая работа была біць пчолы. Што мы рабілі? Ёсць такая прылада, доўгая. Запальваеш, яна пачынае дыміць, адчыняеш вулей, укідваеш, потым зачыняеш. Пчолы падохнуць, тады іх выкідай і забірай мёд..

А ў адным месцы было 40—50 сем'яў, іх не забівалі. Тое месца кругом абцягнутае дротам, а да дрота прыстаўленая электрычная батарэйка (не настолькі моцная, што заб'е) — каб мядзведзь не залез. Неяк ураніцы я бачыў: ідзе мядзведзь, шэрсць яшчэ мокрая. Чуе мёд. Дзвюма лапамі за дрот, батарэя як стукне, то ён адкідваецца, глядзіць, хто яго ўдарыў. Паглядзіць — нікога няма. Ён зноў туды, зноў батарэя трахне. Доўга спрабуе — гадзіну ці болей, пакуль батарэя добра ня дасьць яму нарэшце. Ну, а калі прарвецца на той бок, добра наесца...

А потым забіраюць тый мёд і выплаўляюць пры 96°.

Пасылае мяне гаспадар. Кажу:

— Не пайду.

— Чаму?

— Ты хочаш мяне зварыць?! Пры 100° вада кіпіць!..

— Гэта ня Цэльсій, гэта Фарангайт.

Я й ня чуў дагэтуль пра Фарангайт. (Цяпер у Канадзе таксама паводле Цэльсія.)

Папрацаваў я там, зарабіў пару даляраў. Бачу: няма мне тут што рабіць. Можна зімой у лес ісьці рубіць, але я фізычна... Як Акула некалі казаў, «фізычная нікчэмнасьць». То я ня маю мускулаў. Што я буду рабіць? А Іван Тарасевіч, случчак, у гэты час прыехаў, рабіў у Гамілтане на фабрыцы машынэрыі. І піша мне: «Прыяжджай да мяне». Я й прыехаў.

Л. Ю.: І кінулі тую жанчыну?

В. Н.: Жанчыну я аставіў з бацькам, і дачка была, асталася там. Яны там жывуць, яна выйшла замуж ужо... Ну, прыехаў у Гамілтан. Што далей? У фірму тую я ж не пайду, паглядзяць на мяне й ня возьмуць: які зь мяне работнік!.. Я паспрабаваў працаваць у будаўнічай кампаніі. Сказалі выкідаць дошкі зьнізу наверх. Высока. Я не магу, мускулаў ня маю. Паўдня парабіў, і мне далі разьлік.

Пайшоў у дзіцячы санаторый для тубэркулёзных дзяцей, рабіў там у кухні. Хлопцы былі ў адным месцы, дзяўчаты ў другім. Мы ежу клалі на возікі й прывозілі да іх, потым посуд забіралі назад. Помню, да нас увесь час прыходзіла адно дзяўчо, дзіця. Мае поўную пазуху цыцак, прыходзіць і з намі, мужчынамі, загульвае, жарты расказвае. Там працаваў адзін кітаец, дык ён ёй дзіця зрабіў. Яго арыштавалі...

Я там пабыў, гляджу — зноў жа не мая работа; тады пераехаў сюды, у Таронта. А ўперад я з Акулам перапісваўся. То прыехаў у Таронта й стаў з

Акулам жьць у адным пакоі. Плацілі 10 даляраў на месяц. Ён пачаў выдаваць «Беларускі эмігрант», я дапамагаў яму, пісаў там троху.

Л. Ю.: Тады Вы й пачалі пісаць?

В. Н.: Тады й пачаў пісаць фэльетоны, на розныя тэмы. Прыкладам, пра тое, што пасяля 20 год вялікай савецкай улады нарэшце дайшло да таго, што трэба ўводзіць карткі на харчы. А каню, карове й аслу не далі картак. І вось прыходзяць яны да Сталіна. А той і кажа: «Нашто нам конь? У нас трактары ёсьць». А конь яму: «Трактары ў вас будуць псавацца, а адкуль возьмеце частак?» Тады Сталін: «Нашто нам карова? У нас маргарыну хапае». А карова адказвае: «Дык гэта вы сваіх людзей будзеце карміць маргарынам, а заганіцу трэба пасылаць масла». Сталін зноў: «Нашто нам аслы?» А асёл: «Таварыш Сталін, я самы для цябе патрэбны. Хто будзе за цябе галасаваць? Хто табе будзе пасылаць пісьмы? Мы, аслы. Хто будзе крычаць, што ты самы мудры? Мы, аслы. Хто табе будзе пляскаць і крычаць, што ты — правадыр міжнароднага пралетарыяту? Мы, аслы». То асёл і атрымаў карткі.

Л. Ю.: Акрамя фэльетонаў, артыкулаў, Вы пісалі й мастацкія творы — апавяданьні. Самае вядомае — гэта «Пагібель сэксота».

В. Н.: Я пісаў артыкулы. Нейкі чалавек пазычыў другому прымус. Аж прымус у таго зламаўся, прыходзіць і кажа: «Выбачай, зламаўся прымус. Я табе адкуплю». — «Што ты мне адкупіш? Мой прымус быў швэдзкі. А што ты мне адкупіш савецкую гадасьць?» Тут пачулі, за яго — і ў турму: «Ты казаў «гадасьць» на наш прымус».

Або яшчэ: «Дзед і баба». Ідуць старэнькія, нічога ня бачаць. Прыйшлі ў горад, глядзяць, стаіць бюст

Сталіна — чорны, зроблены з чыгуна. А баба кажа: «Ой, хто гэта?» — «Гэта Сталін». — «Ой, Божа ж мой, які ж ты чорны. Дзіва, што ты так счарніў людзей». Бабу раз — за карак і ў НКВД. А дзед: «Во старая дурніца, колькі я табе казаў: не чапай дурня, ён сам да цябе прычэпіцца. Плюнула б ды адышла». Абоім па 10 год «за оскорбление великого вождя».

Л. Ю.: Але Вы сябе пісьменьнікам ня лічыце?

В. Н.: Божа, ратуй. Я сябе ніякім пісьменьнікам не лічу й не лічыў.

Л. Ю.: А «Пагібель сэксота» — гэта Вашая фантазія ці вядомы Вам выпадак?

В. Н.: Фантазія. Але я чуў недзе дома яшчэ, што сэксотаў арыштоўвалі — ці за даносы, ці адзін сэксот на другога данёс. Ну й думка ў мяне прыйшла, як чалавек губіў чужыя душы, а потым і яму прыйшло.

Л. Ю.: Ну, скажам, калі б ствараўся даведнік пісьменьнікаў, журналістаў нашай эміграцыі. Падайце караценька характарыстыку пісьменьніка Грэскага—Навіцкага.

В. Н.: Я ня ведаю, што сказаць. Я пісаў у «Беларускі эмігрант», пісаў артыкулы, больш на нацыянальныя, вызвольныя тэмы, прыкладам, як трэба сьвяткаваць; крытыкаваў расейцаў за расейскі шавінізм, за іхныя дамаганьні, за тое, што яны заўсёды экспloatавалі Беларусь. Пачынаючы ад Пятра яны глядзелі на беларусаў як на *Untermensch*'аў²⁵. Дарэчы, Меншыкаў, што быў правая рука Пятра, паходзіў зь беларусаў.

Л. Ю.: Добра. Вы прыехалі ў Таронта. Хацелася б пачуць пра пачатак беларускага жыцця ў Таронта.

²⁵ *Untermensch* — недачалавек (ням.сц.).

В. Н.: Усёпачаў Акула. Потым прыехаў я, пасья Ганько, потым Грыщук, былі Пашкевіч, Пітушка.

Л. Ю.: А Вы цяпер ня радны БНР?

В. Н.: Быў, але выйшаў разам з Каханоўскім (Калубовічам). Мы зь ім былі ў адной партыі — Нацыяналістычнай, і да БНР належалі. Аж пакуль Каханоўскі ня выйшаў з Рады БНР. Ён увесь час са мною перапісваўся й, калі Абрамчык пагадзіўся на «непрадрашэнства», пераканаў мяне выйсці.

Л. Ю.: Вы можаце ў двух словах сфармуляваць ідэю «непрадрашэнства»?

В. Н.: У той час амэрыканцы пачалі супрацоўнічаць з расейскімі антысавецкімі арганізацыямі. Тады ўкраінцы, беларусы, грузіны, армяны ды іншыя нацыянальнасьці, што супрацоўнічалі ў антысавецкім блёку, пачалі даводзіць, што патрабуюць незалежнасьці ад Расеі. А амэрыканцы нязгодныя: нельга наперад *предрешать*:

— Яшчэ нічога няма, а вы ўжо хочаце ўсё вырашыць, хочаце наперад дзяліцца. Калі мы раскідаем савецкі блёк, тады можна будзе гаварыць аб гэтым і вырашаць.

А мы гаворым:

— Не, бо тады будзе ўжо позна: Расея й тады, як і цяпер, возьме за каўнер. З Расеяй нельга гаварыць — няма розьніцы, якой яна будзе: чырвонай, жоўтай ці карычневай. Ніколі яна не аддасць Беларусі, ніколі ні беларусам, ні іншым нацыянальнасьцям ня дасць волі, бо яна прывыкла ўсіх трымаць пры сабе.

Але Абрамчык пагадзіўся на «непрадрашэнства».

Л. Ю.: Як Вы сёньня лічыце, ці было памылкаю пайсьці на «прадрашэнства»?

В. Н.: Гэта была памылка, бо Абрамчык нічога ня выйграў.

Л. Ю.: А што прайграў?

В. Н.: А прайграў тое, што ад яго адышло многа людзей. Тады выйшлі ня толькі Каханоўскі ды я — ледзь ня цэлая канадзкая эміграцыя выйшла, бо са мной пагадзіліся й Акула, і Барановіч, і Рачыцкі. Так ня можна, гэта прадаваньне расейцам. А ў гэты час — помніце? — Астроўскі хацеў улезці ў карэйскую вайну.

Л. Ю.: Ён надрукаваў заклік.

В. Н.: Курам насъмех. Ідзеце змагацца за амэрыканцаў у Карэю. Такая прыказка: п'яны ці дурны грыбоў аб'еўся. Адразу бачым, што гэта шэльма — іграе палітыкай, шальмуе.

Л. Ю.: Вашае стаўленьне, Вашае зацікаўленасьць, Вашыя любоьці ў беларускай літаратуры эміграцыі... Можа якія творы, якія імёны?..

В. Н.: Каго я найбольш паважаў у беларускай літаратуры на эміграцыі — гэта Юрка Віцьбіч (Стукаліч). Дарэчы, сын папа... Я чытаў ягоныя рэчы яшчэ з нямецкіх часоў. Яшчэ Сяднёў, сапраўдны пісьменьнік. Можа й не такі вялікі, як Віцьбіч... Хто яшчэ? Салавей. Утапіўся ў Аўстраліі. Клішэвіч.

Л. Ю.: Вы казалі, што ведалі Клішэвіча. Можа, пра яго раскажаце?

В. Н.: Ён сядзеў у савецкім лягеры. Як яго выпусцілі, я ня ведаю, але сустрэў яго яшчэ за нямецкіх часоў у Менску. А потым жыў зь ім разам і зь ягонай жонкаю ў Нямеччыне. Ён быў пры латыскім лягеры; яго туды паслалі, бо ён пісаўся «безьдзяржаўным». Больш успамінамі жыў. А ягоная жонка была вельмі прасавецкая, яна колькі разоў зьбіралася ехаць назад, цягнула, спрабавала гуляць зь іншымі мужчынамі; яна й да Івана Тарасевіча падчаплялася, а ён кажа:

— Я не магу. Я настолькі паважаю Вашага мужа, што не магу з Вамі гуляць. Вы вельмі прыгожая жанчына, я з прыемнасцю пайшоў бы з Вамі ў ложак, але не магу, бо вельмі паважаю Вашага мужа.

Потым яны паехалі ў Лос Анджэлес... Але я яго паважаю, як пісьменьніка.

Л. Ю.: А як Вы зрэагавалі на ягоны зборнік, выдадзены ў бібліятэцы «Голасу Радзімы»?

В. Н.: Я ня бачыў таго. Я Вам скажу, ён, відаць, пісаў пад уплывам жонкі. Ён жа езьдзіў [у СССР] два разы; казаў, што прызнае Леніна, — Сталіна не, а Леніна прызнае. Я з гэтым ніколі не пагаджуся, бо ня бачу вялікай розніцы. І адзін і другі душылі людзей. Той самы Ленін падпісаў, каб расстралялі, здаецца, 9000 сьвяшчэньнікаў; той самы Ленін сказаў Сьвярдлову, каб расстралялі царскую сям'ю. Я не за царскую сям'ю, Бог зь ёй, можа так і трэба, бо яны эксплуатавалі людзей, але ён падпісаў.

Л. Ю.: Што б Вы хацелі сказаць напрыканцы нашых размовы?

В. Н.: Я на немцаў глядзеў спачатку як на вызвольнікаў. Можа, ня так вызвольнікі, але — бальшавікоў пагналі! Я ня думаў, што яны вернуцца, але... Пад Грозавам з польскіх часоў — як ішоў Доўбар-Мусьніцкі — засталіся старыя аюпы. То туды немцы сагналі з Грозава ўсіх жыдоў (у Грозаве была бальшыня жыдоў: можа 60—65% — мястэчка!) і расстралялі іх. Жыды так крычалі, што я, хоць быў адтуль за 3 км, і то затыкаў вушы, а потым галаву падушкай накрываў. А расстрэльвалі так: кладуць тых жыдоў, адзін немец ідзе й патроны ўкладае, а другі, п'яны ў дым, а ззаду ідзе й страляе. Потым па-нямецку, каб акуратна было, наступных кладуць голавамі на ногі. Каб было роўна. А пасья іх зям-

лёў прысыпалі. Але забітых столькі наклалі, што зямлі было нямнога, можа з паўмэтра. Трупы пачалі сьмярдзець, прыйшлі туды сабакі, разгрэблі магілу й пачалі цягаць ногі ды рукі. Госпадзі, што было! Дык людзі казалі:

— Гэта канец сьвету! Што гэта робіцца? За што жыдоў біць? Што яны вінаватыя? Добра, былі камуністы, дык камуністаў біць, а за што дзеці вінаватыя?

І такая была бяда, і такі смурод. Пачалі людзі жаліцца. Дык немцы прыехалі й засыпалі вапнаю...

Потым, калі я прыехаў у Нямеччыну, бачу, немка ідзе ў кірху, думаю: «Ах ты, сволач! А што твой брат ці муж робіць! А вы ў кірху ідзяце». А яшчэ на спражках пісалі: «З намі Бог»...